

Historica

tijdschrift voor gendergeschiedenis

nr.1
2024
JAARGANG 47

Christiaan Engberts **Gender en nervositeit aan de Duitse universiteit in de 19e eeuw** Freeke De Meyer **Marie Catherine Josephe, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg** | Genderview Elaine Chalus: **Vrouwen bedreven ook vóór het kiesrecht politiek** | Nina Uelpenich **Verkrachting Verbeeld(t): de Spaanse Furie in Antwerpen** | Kirsten Kerkhof **Kongsi's en kookboeken in Japanse vrouwenkampen**

3 Nervositeit en moderniteit aan de Duitse universiteit

Die akademische Frau en het mannelijk zelfbeeld in de late negentiende eeuw

Christiaan Engberts

8 Een gedreven patrimoniumbeheerder

Marie Catherine Josephe, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg (1743-1794)

Freeke De Meyer

15 Genderview Elaine Chalus

“Vrouwen bedreven ook vóór het kiesrecht politiek”

Edwina Hagen

20 Verkrachting Verbeeld(t)

Toepassingen van beelden van seksueel geweld ten tijde van de Spaanse Furie in Antwerpen (1576)

Nina Uelpenich

27 Kongsi's en kookboeken in het kamp

Een genderperspectief op de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen

Kirsten Kerkhof

34 Recensie

De vrouwen van Hendrik de Jong

Steffie van den Oord

Laura Nys

Onder Historicae

Afgelopen maand bekrachtigde het gerechtshof in Leeuwarden het omstreden ontslag van universitair hoofddocente Susanne Täuber. Zij werd in 2023 ontslagen van de Universiteit van Groningen wegens een verstoorde arbeidsrelatie. Täuber had meermaals kritiek geuit op het sociale veiligheidsbeleid van de faculteit. In een publicatie beschreef zij hoe vrouwen in hun loopbaan bij de universiteit geregeld te maken krijgen met discriminatie en ongelijke behandeling. Een constatering die meermaals in de interviews van *Historica* naar voren komt.

Christiaan Engberts beschrijft in zijn artikel hoe Duitse mannelijke hoogleraren in de negentiende eeuw de universiteit als een fundamenteel mannelijke instelling zagen waar vrouwen niet thuishoorden. De hoge werklast en felle concurrentie zouden vrouwen, maar ook mannen, ziek maken. Engberts merkt in zijn analyse van het boek *Die akademische Frau* (1897) terecht op, dat het boek niet over vrouwen gaat, maar over het zelfbeeld van de hooggeleerde mannen. Daar zit ook de kern van het probleem dat mannen de macht denken te hebben om over de geschiktheid van vrouwen te oordelen.

Iemand die niet afhankelijk wilde zijn van een man was Marie Catherine Josephe, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg. Freeke De Meyer beschrijft hoe deze vrouw de macht en het geld had om haar eigen leven in te richten. Zij was de beheerder van een groot patrimonium en hield haar huwelijk lange tijd geheim om als vrouw handelsbekwaam te blijven.

In de genderview spreekt Elaine Chalus onder andere over haar boek *Elite Women in English Political Life*, waarin ze pleit voor een definitie van politieke betrokkenheid die verder gaat dan ‘formele’ politiek. Door de bredere definitie zal er in historisch onderzoek meer oog komen voor de diverse manieren waarop ook vrouwen deelnamen aan het politieke leven.

Nina Uelpenich buigt zich over de allegorische verbeelding van seksueel geweld in de prenten van Frans Hogenberg, die de Spaanse Furie in Antwerpen van 1576 verbeeldde. Het seksuele geweld in de prenten werkte polariserend en werd gebruikt als propaganda tegen de Spanjaarden.

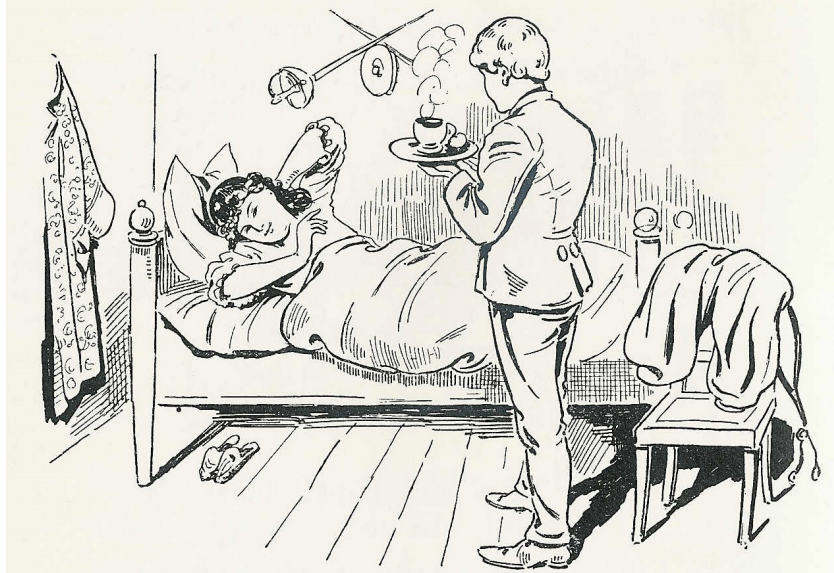
Seksueel geweld en de angst hiervoor waren ook een constante dreiging in het dagelijkse leven in de Japanse interneringskampen in het voormalige Nederlands-Indië. Kirsten Kerkhof maakt in haar artikel gebruik van een genderperspectief om egodocumenten van de gevangenen Nederlandse vrouwen te analyseren. Om te overleven, maakten deze vrouwen actief gebruik van de traditionele vrouwelijke genderrol die een specifieke set aan kennis en vaardigheden bood. Het gaf hen een gevoel van controle en normaliteit en vormde een connectie met hun vooroorlogse bestaan.

Tot slot besteedt *Historica* aandacht aan het overlijden van een groot historica, Natalie Zemon Davis. Op de achterkant een in memoriam over het bijzondere leven van Davis van de hand van Francisca de Haan. Laten we Natalie Zemon Davis vooral eren door haar boeken te lezen.

Greetje Bijl
Hoofdredacteur *Historica*

Nervositeit en moderniteit aan de Duitse universiteit

Wie hat's doch die Studiosa nett,
Des Morgens noch liegt sie im Bett,

“Wat heeft de studente het toch fijn; 's ochtends ligt ze nog altijd in bed.”

Bron: Max Brinkmann, *Das Corps Schlamponia. Eine Studentin-Geschichte aus dem 20. Jahrhundert*, 1899. Wikimedia Commons.

“Ik houd vrouwen zowel in lichamelijk als in geestelijk opzicht voor volledig ongeschikt voor zowel de universitaire studie als de uitoefening van de uit deze studie voortvloeiende beroepstakken.” Ernst von Bergmann, hoogleraar in de chirurgie te Berlijn, had in 1897 verder niets toe te voegen aan zijn antwoord op de vraag hoe hij de toekomst van vrouwen aan Duitse universiteiten voor zich zag. Zijn harde oordeel leert ons echter minstens zoveel over hemzelf als over de vrouwen waarover hij sprak.

Die akademische Frau

Het thema ‘vrouwen in het hoger onderwijs’ leidde in laatnegentiende-eeuws Duitsland tot felle discussies. Vrouwen werden op dat moment slechts bij uitzondering in de collegezalen toegelaten. Pas in het eerste decennium van de twintigste eeuw zouden ze in de verschillende staten van het Duitse Rijk het recht verwerven om een universitaire studie te volgen.² De discussies kwamen in een stroomversnelling nadat de Berlijnse historici Heinrich von Treitschke en Erich Schmidt in 1896 een hoorcollege onderbroken hadden om de

Die akademische Frau en het mannelijk zelfbeeld in de late negentiende eeuw

Christiaan Engberts

werkt als postdoctoraal onderzoeker aan de KU Leuven. In het kader van het naderende 600-jarig jubileum van de universiteit te Leuven werkt hij aan een transnationale geschiedenis hiervan.

jonge vrouw die zij tussen de studenten zagen zitten de deur te wijzen.³ Het incident werd in de lokale pers besproken en was voor de publicist Arthur Kirchhoff reden om bij enkele plaatselijke hoogleraren te informeren hoe zij tegenover vrouwen in de collegezaal stonden.⁴ Omdat de meeste van zijn correspondenten uitvoerige en prikkelende antwoorden gaven, besloot Kirchhoff om meer professoren aan te schrijven. Om te voorkomen dat hij summiere antwoorden zou krijgen in de stijl van Von Bergmann, vroeg hij hen expliciet om in te gaan op hun argumenten vóór of tegen vrouwen aan de universiteit.⁵ Bijna honderd hoogleraren en enkele tientallen schrijvers en docenten van meisjesscholen deelden hun inzichten. Kirchhoff bracht hun getuigenissen in 1897 samen in de op dat moment zeer actuele bundel *Die akademische Frau*. De verzamelde bijdragen bieden een uniek inzicht in de opvattingen van Duitse academici over de plaats van vrouwen binnen de universiteit en daarmee ook in hun opvattingen over hun eigen positie hierbinnen.

De uitgave was een groot succes: zowel in Duitsland als daarbuiten werd zij veel gelezen en bediscussieerd.⁶

Kirchhoffs boek diende dan ook als inspiratie en voorbeeld voor soortgelijke enquêtes elders, bijvoorbeeld in Frankrijk (1903) en Nederland (1909).⁷ Toch waren er ook kritische geluiden. Sommige critici stelden dat de tegenstrijdige visies van de verschillende respondenten het de lezer onmogelijk maakten om een weloverwogen oordeel over het onderwerp te vellen.⁸ In een uitvoerige recensie merkte de invloedrijke feministische publiciste Helene Lange terecht op dat het boek weinig inzicht bood in de capaciteiten van Duitse vrouwen en vooral van belang was als “een hoogst interessante studie over de Duitse wetenschappers” zelf.⁹ De argumenten die de mannelijke professoren – er waren geen vrouwelijke – aandroegen voor de (on)wenselijkheid van universitaire onderwijs voor vrouwen doen inderdaad een licht schijnen op het beeld dat zij van zichzelf, de academische studie en de universitaire gemeenschap hadden. Ondanks Lange’s vroege en rake observatie, zijn de verzamelde getuigenissen in latere jaren nog niet uitgebreid vanuit dit oogpunt bekeken.

Wat in de meeste bijdragen in het oog springt, is de ambiguïteit van de oordelen. Zelfs degenen met de sterkste bedenkingen tegen hoger onderwijs voor vrouwen, benadrukken bijna allemaal dat getalenteerde en gemotiveerde vrouwen vanzelfsprekend betere studenten kunnen zijn dan middelmatige en ongeïnteresseerde mannen. Degenen die het meeste enthousiasme tonen voor meer vrouwen aan de universiteit, houden daarentegen vaak slagen om de arm. Sommigen staan er terughoudend tegenover omdat zij een spanning zien tussen de intellectuele ontwikkeling van vrouwen enerzijds en hun verantwoordelijkheden als echtgenote en moeder anderzijds.¹⁰ Anderen vrezen dat de krappe banenmarkt nog meer onder druk komt te staan als ook vrouwen in aanmerking zullen komen voor geschoold werk.¹¹ Kirchhoffs eigen oordeel is ook ambigu: hij toont zich voorstander van hoger onderwijs voor vrouwen, maar in het licht van de bedenkingen van zijn respondenten lijkt de universiteit hem hiervoor niet de aangewezen plek.¹²

In de interessantste bijdragen delen de auteurs hun mening over de fysieke, geestelijke en morele kwaliteiten die het vrouwen al dan niet mogelijk zouden maken om succesvol te studeren. Het zijn juist deze bijdragen waarin Kirchhoffs bundel antwoorden aandraagt op de vraag hoe het zelfbeeld van mannelijke hoogleraren vorm kreeg in het licht van hun inschatting van de mogelijkheden van vrouwelijke studenten. Enkele thema’s komen meermaals terug. Zo wordt vlijt door velen benoemd als de voornaamste deugd die het vrouwen mogelijk maakt om een universitaire studie af te ronden. Het veronderstelde ijverige karakter van de studentes in spe blijkt echter een tweesnijdend zwaard te zijn. Aan de ene kant behoort het benadrukken van vlijt tot een vertoog waarin eveneens een gebrek aan originaliteit en zelfstandigheid onderstreept wordt. Aan de andere kant leidt het vermeende (over) ijverige karakter van jonge vrouwen tot bezorgde reflecties op hun fysieke en geestelijke gezondheid. Dit gezondheidsvertoog is geworteld in een rond 1900 wijdverspreid gevoel dat zenuwaandoeningen een steeds zwaardere wissel op de Duitse maatschappij zouden trekken.¹³ In de volgende paragrafen zal ik de verweven vertogen over vlijt, zelfstandigheid en zenuw-

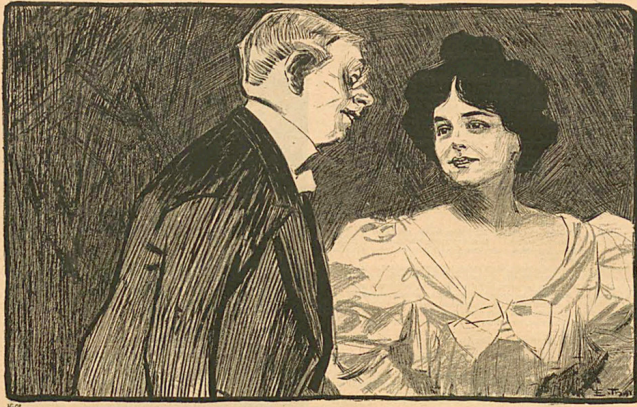
aandoeningen in meer detail uit de doeken doen, om tenslotte terug te komen op de vraag welk mannelijk academisch zelfbeeld hieruit naar voren komt.

De vlijtige vrouw

Zowel voor- als tegenstanders van hoger onderwijs voor vrouwen waren het over één ding eens: de jonge vrouwen die zich zouden inschrijven aan de universiteit, zou het aan motivatie en vlijt niet ontbreken. De Berlijnse neuroloog Emanuel Mendel betoogt niet alleen dat “het vrouwelijk geslacht in vlijt en doorzettingsvermogen niet tekort zal schieten”, maar zelfs dat hij ervan overtuigd is dat jonge vrouwen “op dit vlak de gewone studenten ver zullen overtreffen”. Ferdinand Luthmer, het hoofd van de Frankfurter Kunstacademie, wijst er ook op dat in zijn ervaring de vrouwelijke studenten de mannelijke “in vlijt en energie overtreffen”. De Straatsburgse gynaecoloog Wilhelm Alex Freund onderstreept eveneens dat “al wat door middel van ernst, vlijt, netheid, bestendigheid” bewerkstelligd kan worden, vervolgens meestal ook daadwerkelijk door vrouwen tot stand wordt gebracht.¹⁴ De historicus Theodor Lindner uit Halle herkent deze bemoedigende ervaringen: de vrouwen in zijn collegezaal toonden “levendige interesse”, “een oprecht en serieus verlangen om te leren” en een “voortdurende ijver”.¹⁵

De hierboven aangehaalde commentatoren deelden een positief oordeel over de motivatie, vlijt en intelligentie van ambitieuze jonge vrouwen. Lindner en Luthmer staan overwegend positief tegenover de toelating van vrouwen tot de collegezalen, hoewel geen van beiden het vanzelfsprekend vindt dat dit ook tot gelijke kansen op de arbeidsmarkt zou moeten leiden. Lindner benadrukt dat vrouwen aan de universiteit toch vooral opgeleid dienen te worden om aan meisjesscholen te onderwijzen. Luthmer onderstreept dat het onwaarschijnlijk is dat veel vrouwen zich een plek kunnen verwerven in de door mannen gedomineerde kunstnijverheidssector. De bedenkingen van Mendel en Freund richten zich daarentegen niet zozeer op een eventuele vervolgcarière, maar vooral op de vraag of vlijt wel een voldoende voorwaarde is om succesvol te studeren. Freund heeft hierbij sterke twijfels: “Nog nooit heeft een vrouw zich een grote wetenschappelijke vraag gesteld; nog nooit is het haar gelukt om zelfs een eenvoudige vraag op originele wijze op te lossen.” Mendel heeft andersoortige twijfels: hij stelt dat de vlijt van de studentes een te groot risico op zenuwaandoeningen met zich meebrengt.¹⁶

De observatie dat jonge, ambitieuze studentes vaak zeer vlijtig zijn, was een serieus compliment. In de late negentiende eeuw was het gebruikelijk om zelfs de meest gerespecteerde mannelijke wetenschappers juist voor deze deugd te prijzen.¹⁷ De negatieve oordelen over hoger onderwijs voor vrouwen van Mendel en Freund laten echter zien dat vlijt op zichzelf niet als voldoende reden werd gezien om iemand als potentieel volwaardig lid van de universitaire gemeenschap te beschouwen. Aan de ene kant meenden zij dat vlijt aangevuld dient te worden met andere deugden. Aan de andere kant geloofden zij dat vlijt, vooral bij vrouwen, vaak gepaard gaat met eigenschappen die hen ongeschikt maken voor de wetenschap.

„Ich bin entsetzt über das Studium der Frauen. Wenn Sie, gütiges Fräulein, jetzt in so'n College bildsam leben, aber die kleinen Mädchen bekümmern nicht in bloßen Verkehr in die Natur.“

Een pleitbezorger van het vrouwenvraagstuk: “Ik ben een uitgesproken voorstander van vrouwenstudie. Immers, mejuffrouw, nu is zo'n college verdomde taai, maar de kleine meisjes zouden zeker wat leven in de brouwerij kunnen brengen.” Bron: *Simplicissimus*, jaargang 3, 1898, p. 164.

De volgzaam vrouw

Volgens veel van Kirchhoffs respondenten is vlijt dus een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde om succesvol te studeren: een getalenteerde student of wetenschapper moet immers ook in staat worden geacht om zelfstandig te reflecteren op zijn of haar vakgebied om hier een originele bijdrage aan te kunnen leveren. Een eerste voorwaarde hiervoor is nieuwsgierigheid, een interesse in het studieonderwerp die verder gaat dan de eenvoudige motivatie om een diploma te halen.¹⁸ Volgens de Berlijnse theoloog Siegfried Lommatzsch lag hier een probleem. Hoewel hij toegeeft dat hij “de vlijt en het talent van de jonge dames slechts kan roemen”, stelt hij vervolgens dat zijn persoonlijke ervaring is dat hun interesse in de theologie niet verder reikt dan het succesvol afronden van de studie. Dit leidt ertoe dat zij zonder begrip en reflectie de woorden van de docent uit het hoofd leren. De jongemannen in zijn collegezaal, zo stelt hij, streven er wel naar om te begrijpen waarin de onderwezen inzichten gegrond zijn en zijn daarom minder geneigd de docent na te praten.¹⁹ Hoewel Lommatzsch welwillend staat tegenover hoger onderwijs voor vrouwen, verschillen vrouwelijke en mannelijke studenten in zijn ogen zozeer, dat het raadzaam is om ze gescheiden onderwijs aan te bieden.

Waar Lommatzsch nog lof had voor het leervermogen van de weinige studentes waarmee hij vertrouwd was, benadrukten anderen bijna uitsluitend het gebrek aan creativiteit dat in hun ogen eigen was aan vrouwen. De reeds aangehaalde Emanuel Mendel stelt botweg dat “er geen twijfel over kan bestaan” dat “het vrouwelijk geslacht met betrekking tot geestelijke productiviteit gemiddeld minder aanleg heeft dan het mannelijke”. De Berlijnse theoloog Georg Runze formuleert het als volgt: “De vrouw denkt, werkt, voelt, leeft anders dan de man. [...] Als wetenschap niet simpelweg [...] het doorlopen van cursussen, maar een training in zelfstandig onderzoek is [...] zal ook de meest getalenteerde vrouw (mogelijk met uitzondering van zeer zeldzame uitzonderingen) slechts middelmatigheden voortbrengen.” Het idee dat zelfs de meest ontwikkelde en gecultiveerde vrouw slechts geleerd heeft om anderen na te praten zonder zelf met enig origineel inzicht te komen, wordt het meest sprekend ver-

woord door de eerder geciteerde Wilhelm Alex Freund: “Zeer veelzeggend is het feit dat er één enkele kunstvorm is waarin vrouwen roem verworven hebben en enkele ter zake deskundigen bevestigen zelfs dat dit een roem is die die van de mannen in dit beroep overtreft. Het is het toneelspel. En deze kunstvorm is bij uitstek die van de nabootsing.”²⁰

Er bestond in Duitsland een tot Kant te herleiden traditie waarin originaliteit geen absoluut noodzakelijke voorwaarde was om een goed wetenschapper te zijn. Zelfs nieuwe ontdekkingen en inzichten konden, aldus Kant, voortkomen uit het rigoureuze en gewetensvol toepassen van met veel ijver en doorzettingsvermogen aangeleerde denkmethoden.²¹ De getuigenissen in Kirchhoffs bundel laten zien dat dit element van Kants denken in de late negentiende eeuw losgelaten werd. Originaliteit en creativiteit moesten in de ogen van de meeste geraadpleegde wetenschappers juist los gezien worden van vlijt en doorzettingsvermogen. Door deze radicale loskoppeling van vlijt en creativiteit, was het mogelijk om vrouwen welgemeend te prijzen voor een voorbeeldig studie-ethos zonder vervolgens ook steun uit te hoeven spreken voor een universitair systeem waarbinnen meer plaats zou worden ingeruimd voor deze vlijtige vrouwen. De expliciete maar eenzijdige lof voor vrouwelijke vlijt is dan ook een nauwelijks verholde kritiek op een verondersteld gebrek aan het zelfstandig denkvermogen dat tot originaliteit en creativiteit kan leiden.

De nerveuze vrouw

Een vlijtige studiehouding was in de ogen van veel Duitse hoogleraren niet alleen ontoereikend: ze meenden ook dat deze schadelijk kon zijn voor de gezondheid van jonge vrouwen. Met name enkele gynaecologen waarschuwden dat ongesteldheid veel ongemak en uitval zou kunnen veroorzaken: zo heeft één van hen het over “de maandelijks optredende beperking van het lichamelijke en geestelijke prestatievermogen”.²² Verschillende commentatoren betogen ook dat jonge vrouwen lichamelijk tekortschieten om een universitaire studie te voltooien zonder aan te geven aan welke fysieke problemen zij precies denken. Julius Lessing van het Berlijnse Museum voor Kunstnijverheid betoogt dat zelfs als vrouwen intellectueel gelijkwaardig zouden zijn aan

mannen, zij “altijd nog onderhevig zijn aan lichamelijke aandoeningen en geestelijke afwijkingen”. De gynaecoloog Adolf Kehrer is één van de weinigen die de te verwachten lichamelijke ongemakken ook benoemt: hij waarschuwt onder meer voor bloedarmoede en hartproblemen.²³ Deze lichamelijke ongemakken lijken in zijn analyse echter voornamelijk symptomen van een fundamenteeler probleem: een nervositeit die gekenmerkt wordt door heftige overprikkeling en een daaruit voortvloeiende geestelijke en lichamelijke uitputting.

De zorg om het risico op nervositeit onder studentes is een terugkerend thema in de bijdragen van veel van Kehrer's collega's. De Heidelbergse neuroloog Wilhelm Erb observeert dat de “vatbaarheid voor zogenaamde functionele neurosen (neurasthenie, hysterie, etc.) in het bijzonder onder de vrouwelijke jeugd uit de hogere standen wijdverbreid is en in de ogen van de meest deskundige beoordelaars zich in een zorgwekkende stijgende lijn bevindt”. Zijn collega Emanuel Mendel, sluit zich volmondig aan bij Erbs oordeel dat vrouwen vatbaarder zijn voor zenuwaandoeningen dan mannen.²⁴ Hoewel de hierboven aangehaalde waarschuwingen voor de gevaren van zenuwaandoeningen van neurologen kwamen, leefde de angst voor de snelle verspreiding van nervositeit in brede lagen van de Duitse bevolking in de decennia voor de Eerste Wereldoorlog: “nervositeit, ‘zenuwzwakte’ en ‘neurasthenie’ golden toen als tekenen des tijds”.²⁵ Al in de allereerste bijdrage aan Kirchhoffs bundel wordt deze wijdverspreide bezorgdheid geïllustreerd door de Koningsberger theoloog August Dorner: hij verdedigt zijn terughoudendheid ten opzichte van hoger onderwijs voor vrouwen onder meer door te wijzen op “de toenemende nervositeit van onze tijd”.²⁶

De nadruk die de hoogleraren leggen op nervositeit is vanuit een genderperspectief bijzonder interessant.²⁷ Er bestond reeds in de negentiende eeuw een vertoog dat stelde dat bijna geen man of vrouw hiervoor ongevoelig was: het trof “bijna iedereen, van kind tot grijsaard, van bedelaar tot vorst”.²⁸ In de negentiende eeuw geloofden velen echter ook dat vooral mannen onder nervositeit leden: het zou de mannelijke tegenhanger van hysterie zijn.²⁹ Tegelijkertijd leefde ook het idee dat vrouwen vanwege hun emotionaliteit, gevoeligheid en suggestibiliteit van nature een verhoogd risico op zenuwaandoeningen zouden lopen.³⁰ De verschillende opvattingen over het mannelijke, dan wel vrouwelijke, karakter van nervositeit lijken samen te hangen met de veronderstelde tweeledige oorsprong ervan. Aan de ene kant bestond er een consensus over de fysieke oorzaak van nervositeit, die omschreven werd als een volledige uitputting van het centrale zenuwstelsel.³¹ Er was echter eveneens een consensus over de sociaal-culturele wortels van nervositeit. De prikkels die het zenuwstelsel uitputten, zouden het product zijn van typisch moderne, sociale en culturele ontwikkelingen, zoals hogere werklasten, technologische vooruitgang, een steeds fellere *Kampf ums Daseins* en een voortdurend bombardement van inzichten en indrukken dat mogelijk werd gemaakt door nieuwe media en reismogelijkheden.³² Het idee dat zenuwaandoeningen typisch vrouwelijk waren, kon vervolgens gebaseerd worden op het idee dat zij er *fysiek* vatbaarder voor zouden zijn, terwijl het

idee dat ze typisch mannelijk waren gegrond kon worden in de veronderstelling dat zij meer zouden blootstaan aan de verschillende *sociaal-culturele* prikkels.

Door te waarschuwen voor het risico op zenuwaandoeningen dat studentes aan de universiteit zouden lopen, doen Kirchhoffs respondenten niet alleen een uitspraak over de fysieke eigenschappen van jonge vrouwen, maar met name over het sociaal-culturele karakter van de Duitse universiteit. Deze zien zij als een moderne instelling waar staf en studenten blootgesteld worden aan al de prikkels, al de werklast, al de competitiviteit die bij deze moderniteit horen. Zodoende is het ook een fundamenteel mannelijke instelling. De Berlijnse jurist Otto Gierke was hierover zeer uitgesproken: “Onze universiteiten zijn mannenuniversiteiten. Ze zijn niet slechts uiterlijk als onderwijsinstellingen voor de mannelijke jeugd ingericht, maar ook wat betreft hun gehele innerlijke leven aan de mannelijke geest aangepast.” Hij besloot zijn bijdrage als volgt: “Het Duitse volk heeft wel wat anders te doen dan gedurfde experimenten met vrouwenstudie uit te voeren. Laten we er vooral voor zorgen dat onze mannen mannen blijven!”³³

Der akademische Mann

Gierke was zeer uitgesproken in zijn wens de Duitse universiteit als bastion van mannelijkheid te behouden. Toch gaf zelfs hij toe dat er “nauwelijks een kennisveld is, waarvoor niet enkele vrouwen meer aanleg hebben dan veel mannen die zich eraan wijden”. Zoals eerder opgemerkt, is deze ambigüiteit in veel bijdragen te vinden. Zij komt ook tot uiting in de veelvuldige pogingen om een compromis te vinden tussen enerzijds de toelating van vrouwen tot hoger onderwijs en anderzijds de bescherming van het mannelijke karakter van de universiteit. De Berlijnse theoloog Otto Pfeleiderer en de Berlijnse jurist Heinrich Dernburg stellen voor om vrouwen voorlopig alleen tot één van de kleinere universiteiten toe te laten. Anderen, zoals Gierke, zouden liever een nieuwe instelling voor hoger onderwijs voor vrouwen oprichten. August Dorner is juist sterk tegen dergelijke nieuwe onderwijsinstellingen gekant, maar voorziet dat jonge vrouwen aan bestaande universiteiten apart van de mannelijke studenten onderwijs zouden kunnen volgen.³⁴ Hoewel weinigen dus pleiten voor de volledige uitsluiting van vrouwen uit het hoger onderwijs, verkiest slechts een minderheid de volledige integratie van vrouwen in de ‘mannelijke’ universiteiten.

De pogingen van de hoogleraren om zich van jonge, ambitieuze vrouwen te onderscheiden geven, zoals Helene Lange al vroeg inzag, niet zozeer inzicht in de kwaliteiten van deze vrouwen, maar vooral in het beeld dat de professoren hadden van zichzelf en hun werkomgeving. In de eerste plaats geeft het inzicht in de spanning die zij ervoeren tussen vlijt en intelligentie aan de ene kant en originaliteit aan de andere kant. Natuurlijk zagen zij vlijt en intelligentie als noodzakelijk om aan de universiteit te studeren of te werken, maar een teveel aan deze deugden kon maar al te makkelijk tot ondeugd verworden. De student of hoogleraar die het alleen van zijn intelligente vlijt moest hebben, zou keurig de kennis van tekstboeken en leermeesters kunnen reproduceren, maar niet in staat zijn hierop kritisch te reflecteren of een eigen

bijdrage te leveren. Daarom was het nodig dat eenieder met academische ambities niet alleen vlijtig en intelligent was, maar ook zelfstandig en onafhankelijk kon denken. Deze onafhankelijke zelfstandigheid zagen zij niet alleen als een intellectuele vaardigheid, maar ook als een fundamenteel mannelijke karaktertrek.

Deze karaktertrek was nodig om zich staande te kunnen houden aan de universiteit, die als fundamenteel moderne instelling in de ogen van de hoogleraren gekarakteriseerd werd door een hoge werklast, felle concurrentie en een overvloed aan inzichten waartoe de individuele student zich moest verhouden. Dit fundamenteel moderne karakter van de universiteit komt in de bijdragen aan Kirchhoffs boek met name tot uitdrukking in de voortdurende verwijzingen naar het meest zorgwekkende bijproduct ervan: het ogenschijnlijk steeds vaker voorkomen van nervositeit. Het wijdverbreide gevoel dat modernisering helaas een toename van zenuwziekten tot gevolg had, werd op twee manieren gebruikt ter ondersteuning van het idee dat de universiteit een mannelijke omgeving was en zou moeten blijven. In de eerste plaats werden mannen van nature beter in staat geacht om de vele prikkels van de moderniteit te weerstaan. Daarnaast zou juist de vlijt die veel jonge vrouwen aan de universiteit aan de dag zouden leggen een belangrijke oorzaak zijn voor de uitputting en overprikkeling die tot de ernstigste nervositeitssymptomen konden leiden.

Besluit

De bijdragen aan Kirchhoffs bundel suggereren, opvallend genoeg, dat de hoogleraren zich niet trachtten te onderscheiden van toekomstige studentes door hun eigen intelligentie en harde werken te benadrukken. Zij zagen in dat eigenschappen waren die ook veel jonge vrouwen bezaten. Waarin zij zich in hun eigen ogen met name onderscheidten, was een sterk, zelfstandig karakter, dat hen zowel hielp om overleefd te blijven in een stressvolle werkomgeving als om creatieve bijdragen aan hun vakgebied te leveren. En hoewel deze stressvolle werkomgeving een zware wissel kon trekken op de geestesgesteldheid van de leden van de universitaire gemeenschap, zorgde dit milieu er in hun ogen voor dat juist de meest onafhankelijk denkende mannen een succesvolle academische carrière hadden. En zoals de bijdragen aan Kirchhoffs bundel laten zien, werd het idee dat dit de wetenschap ten goede zou komen in de negentiende eeuw breed gedeeld.

- 1 A. Kirchhoff (red.), *Die akademische Frau: Gutachter hervorragender Universitätsprofessoren, Frauenlehrer und Schriftsteller über die Befähigung der Frau zum wissenschaftlichen Studium und Berufe* (Berlin 1897) 95.
- 2 K. Hausen, 'Warum Männer Frauen zur Wissenschaft nicht zulassen wollten', in: K. Hausen en H. Nowotny (red.), *Wie männlich ist die Wissenschaft?* (Frankfurt am Main 1986) 31-40, aldaar 32.
- 3 P. Mazón, 'Das akademische Bürgerrecht und die Zulassung von Frauen zu den deutschen Universitäten 1865-1914', *Bulletin 23: Zur Geschichte des Frauen-Studiums und Wissenschaftlerinnenkarrieren an deutschen Universitäten* (2001) 1-10, aldaar 1.
- 4 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, VII.
- 5 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, VIII.

- 6 M. Bosch, *Het geslacht van de wetenschap: Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994) 133.
- 7 I. de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap: Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919* (Assen 1998) 177.
- 8 Bosch, *Het geslacht van de wetenschap*, 177.
- 9 H. Lange, 'Die akademische Frau', in: *Die Frau: Monatsschrift für das gesamte Frauenleben unserer Zeit*, 4:4 (1897) 193-199, aldaar 194. Lange's bijdragen aan het Duitse debat over vrouwenonderwijs komen uitgebreid aan bod in: Ralf Koerrenz en Sebastian Engelmann, *Forgotten Pedagogues of German Education: A History of Alternative Education* (Cham 2019) 59-78.
- 10 Bijvoorbeeld de theoloog August Dorner: Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 3.
- 11 Bijvoorbeeld de jurist Otto Gierke: *Die akademische Frau*, 25-26.
- 12 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, X.
- 13 K. Rowold, *The Educated Woman: Minds, Bodies, and Women's Higher Education in Britain, Germany, and Spain, 1865-1914* (New York 2010) 102.
- 14 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 106, 133, 234.
- 15 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 188-189. Zie ook: Herman Paul, *Historians' Virtues: From Antiquity to the Twenty-First Century* (Cambridge 2022) 39.
- 16 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 106, 133, 189, 236-237, 133.
- 17 Zie bijvoorbeeld: Camille Creighton, Pieter Huistra, Sarah Keymeulen en Herman Paul, 'Virtue Language in historical Scholarship: the cases of George Waitz, Gabriel Monod and Henri Pirenne', in: *History of European Ideas* 42:7 (2016) 924-936, aldaar 928, 933.
- 18 M. Kieran, 'Creativity as an Epistemic Virtue', in: H. Battaly (red.), *The Routledge Handbook of Virtue Epistemology* (New York 2019) 168-177, aldaar 173.
- 19 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 8.
- 20 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 10-11, 108, 132.
- 21 P. Ziche, 'Creativity and Genius as epistemic Virtues: Kant and early post-Kantians on the Teachability of epistemic Virtue', in: *Metaphilosophy* 54 (2023) 268-279, aldaar 272.
- 22 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 113. Zie ook 118 en 120.
- 23 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 113, 231.
- 24 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 127, 133.
- 25 J. Radkau, 'Die wilhelminische Ära als nervöses Zeitalter, oder: Die Nerven als Netz zwischen Tempo- und Körpergeschichte', in: *Geschichte und Gesellschaft* 20:2 (1994) 211-241, aldaar 211.
- 26 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 4.
- 27 'Nervosität' en 'neurasthenie' werden vaak als synoniemen gebruikt. Zie: Horst Gruner en Wim Peeters, "'Meine Nervosität' Der autobiographische Fall in Nervenheilverfahren um 1900", in: *Diegesis* 6:2 (2017) 71-90, aldaar 71.
- 28 H. Gruner, 'Topographie der Erschöpfung: Die Narrative der Ratgeberliteratur zur Nervosität und Neurasthenie um 1900', in: J. Gerstner en J. Osthus (red.), *Erschöpfungsgeschichten: Kehrseiten und Kontrapunkte der Moderne* (Leiden 2021) 29-46, aldaar 31.
- 29 E. Shorter, *From Paralysis to Fatigue: A History of Psychosomatic Illness in the Modern Era* (New York 1992) 223.
- 30 A. Ebrecht, 'Weiblichkeit als kulturelle Pathologie: Kulturkritik, Nervosität und Geschlecht in Theorien der Jahrhundertwende', in: *Feministische Studien* 14:2 (1996) 110-121, aldaar 115.
- 31 Gruner, 'Topographie der Erschöpfung', 32; Shorter, *From Paralysis to Fatigue*, 221.
- 32 Ebrecht, 'Weiblichkeit als kulturelle Pathologie', 112; Gruner, 'Topographie der Erschöpfung', 32.
- 33 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 23, 27.
- 34 Kirchhoff, *Die akademische Frau*, 4-5, 9, 21, 24.

Portret van Marie Catherine (jaartal onbekend)
© Copyright Bureau voor Iconografie, VAKB vzw.

Freeke De Meyer

is een onafhankelijke historica. In 2023 publiceerde ze Hoog geboren, ambitieus en eigenzinnig. Marie Catherine Josephe, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg (1743-1794).

Een gedreven patrimoniumbeheerder

Marie Catherine Josephe, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg (1743-1794)

Tot op heden was Marie Catherine, gravin van Merode, een nobele onbekende in de adellijke geschiedschrijving van de Zuidelijke Nederlanden. Uit onderzoek blijkt nochtans dat zij in de tweede helft van de achttiende eeuw jarenlang aan het hoofd stond van de familie Merode. Na het overlijden van haar vader en echtgenoot werd de gravin verantwoordelijk voor het beheer van het familiepatrimonium met landgoederen in de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden en het Heilig Roomse Rijk. Maar wat hield die verantwoordelijkheid concreet in en hoe pakte zij dat patrimoniumbeheer aan?

Het onderzoek naar de rol die adellijke vrouwen speelden bij het patrimoniumbeheer in de achttiende eeuw, is vrij recent. Lange tijd werd landbezit en -beheer door historici als een mannenzaak gezien. Dat paste in het discours van 'gescheiden sferen' dat stelde dat de publieke sfeer in de achttiende eeuw grotendeels was voorbehouden voor mannen en dat het leven van vrouwen zich voornamelijk afspeelde in de private sfeer. Hoewel dat narratief door onderzoek genuanceerd en voor een groot stuk achterhaald is, werden adellijke vrouwen actief in het patrimoniumbeheer tot voor kort als 'uitzonderlijk' of als 'sterke karakters' omschreven.¹ Briony McDonagh heeft dat beeld voor Engelse aristocrates overtuigend kunnen weerleggen. Ze toonde aan dat adellijke vrouwen er een belangrijke minderheid van de landeigenaars vormden. Daarnaast waren er ook heel wat aristocrates die tijdelijk het familiepatrimonium beheerden in naam van hun minderjarige zoon of afwezige echtgenoot. McDonagh concludeerde dan ook dat landbeheer door adellijke vrouwen in het achttiende-eeuwse Engeland geenszins opmerkelijk of uitzonderlijk was.² Ook onderzoek naar patrimoniumbeheer in Frankrijk en Spanje in de vroegmoderne tijd maakte duidelijk dat aristocrates actief betrokken waren en meer handelingsvrijheid hadden dan de wet op het eerste gezicht laat vermoeden.³

Naar het leven van adellijke vrouwen uit de Zuidelijke Nederlanden en hun betrokkenheid bij het patrimoniumbeheer is tot op heden weinig onderzoek verricht.⁴ Voor de zeventiende eeuw onderzocht Mirella Marini de cruciale rol die Anna van Croy (1564-1635) speelde bij het beheer van het patrimonium van haar eigen familie en dat van de familie van haar echtgenoot.⁵ Wat de achttiende eeuw betreft, beschreven Carine Goossens en Johan Verberckmoes de drie zussen Goubeau uit de Antwerpse ambtsadel die decennialang het beheer van hun familiale bezittingen ter harte namen.⁶ Of er in de Oostenrijkse Nederlanden ook hoogadellijke dames betrokken waren bij het patrimoniumbeheer, is tot op heden niet onderzocht. De casus van Marie Catherine, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg, is daarom interessant.⁷ Zij was de erfdochter van het patrimonium van de tak Merode-Rubempré en beheerde ook jarenlang de erfenis van haar overleden echtgenoot (het patrimonium Merode-Westerlo). Dit artikel onderzoekt hoe Marie Catherine aan het hoofd van de familie kwam te staan en of zij, als vrouw, de wettelijke en morele autoriteit had om het familiepatrimonium te beheren. Speelde zij een actieve rol of liet ze het beheer vooral over aan haar personeel? Om dat te onderzoeken, wordt gebruik gemaakt van zakelijke brieven, juridische documenten, minnelijke schikkingen, contracten en boekhoudkundige gegevens uit het rijke archief van de familie Merode-Westerlo.⁸

Biografische schets

Marie Catherine werd in Leuven geboren op 10 april 1743. Ze was de oudste dochter van Maximilien Leopold (1710-1769), graaf van Merode en prins van Rubempré. Hij behoorde tot de rijkste aristocraten uit de Nederlanden. Haar moeder was Catherine Ocreman (1701-1770), al veertien jaar de linnenmeid in het huishouden van de familie Rubempré. Vanzelfsprekend

zorgde het huwelijk van een prins met een linnenmeid voor heel wat commotie en onbegrip bij de hofadel in Brussel en bij keizerin Maria Theresia (1717-1780) in Wenen. Zowel Maximilien Leopold als zijn echtgenote zaten zeven maanden lang opgesloten omwille van 'het schandaalhuwelijk van de eeuw'. Het huwelijk was echter rechtsgeldig en hield stand. Marie Catherine en haar zusje Honorine (1745-1768) groeiden op in alle luxe en kregen een aristocratische opleiding.⁹

Op 31 maart 1759 huwde de vijftienjarige Marie Catherine met de 29-jarige militair en hoveling Philippe Maximilien (1729-1773). Philippe Maximilien was net als Marie Catherine een telg uit het hoogadellijke geslacht van Merode. Zoals in de meeste adellijke families waren er ook in het huis van Merode door de eeuwen heen verschillende takken ontstaan. Philippe Maximilien behoorde tot de hoofdtek Merode-Westerlo; Marie Catherine stamde af van de zijtak Merode-Rubempré. Marie Catherine en Philippe Maximilien kregen samen vier kinderen die de volwassen leeftijd bereikten: Honorine (1761-1829), Charles (1762-1830), Marie Philipinne (1764-1815) en Josephine (1765-1824).¹⁰

Na het overlijden van zijn oudere broer Jean Guillaume Augustin (1722-1763) begin 1763, werd Philippe Maximilien als diens universele erfgenaam verantwoordelijk voor onder meer het beheer van het patrimonium van de familie Merode-Westerlo.¹¹ Op 21 november 1764 sloot hij bovendien een overeenkomst met zijn schoonvader Maximilien Leopold waarmee Philippe Maximilien ook de regie in handen kreeg van alle goederen van de tak Merode-Rubempré.¹² Hij werd zo een van de grootste patrimoniumbeheerders binnen de Zuid-Nederlandse adel. Of ook Marie Catherine werd opgeleid in en betrokken bij dat beheer, is in de bronnen niet terug te vinden.

Erfdochter

Op 6 december 1769 stierf Maximilien Leopold, prins van Rubempré en vader van Marie Catherine. Omdat haar zus Honorine al in 1768 was overleden, was Marie Catherine volgens het testament van haar vader de universele erfgename van alle roerende en onroerende goederen van de tak Merode-Rubempré.¹³ Ook al kwam Marie Catherine na de dood van haar vader in het bezit van een aanzienlijk patrimonium, dat betekende niet dat zij die landgoederen ook zelfstandig kon beheren. In het ancien régime beperkte de wetgeving in bijna heel Europa de rechten van vrouwen in het algemeen en van getrouwde vrouwen in het bijzonder. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was dat zo. Al verschilde de wetgeving van provincie tot provincie en werd de wet niet altijd even strikt toegepast, toch kun je algemeen stellen dat een gehuwde vrouw in deze streken als handelingsonbekwaam werd beschouwd. Dat betekende dat ze onder het gezag van haar echtgenoot stond en voor de meeste juridische handelingen zijn goedkeuring nodig had. Bijgevolg beheerde niet Marie Catherine, maar Philippe Maximilien haar patrimonium, zoals hij dat al deed sinds het akkoord met zijn schoonvader uit 1764. Toch veranderde de erfenis het een en ander. Hoewel Philippe Maximilien het patrimonium van Merode-Rubempré in haar naam kon beheren, kon hij geen goederen verkopen zonder de uitdrukkelijke toestemming van zijn echtgenote.¹⁴

Hierdoor kreeg Marie Catherine toch enige inspraak en al snel bleek dat ze haar rechten kende. In een brief van 7 maart 1771 gericht aan zijn intendant François Jacques Bosquet (1714-1803), uitte Philippe Maximilien zijn frustratie over het gebrek aan medewerking van Marie Catherine. Tot zijn ongenoegen weigerde zij haar handtekening te zetten onder de verkoopovereenkomst van een klein huisje in Everberg. De verstandhouding tussen de echtgenoten was op dat moment niet goed en daarom vroeg Philippe Maximilien aan zijn intendant om een laatste poging te ondernemen om haar de akte alsnog te laten ondertekenen. In deze brief schreef Philippe Maximilien erg denigrerend over zijn echtgenote, haar “belachelijke weigering” en haar “belachelijke koppigheid”. Bovendien leren we uit diezelfde brief dat Marie Catherine enige tijd daarvoor al had geweigerd bepaalde gronden in Artois te verkopen, ook al brachten die volgens Philippe Maximilien niets op. Na zijn gesprek met Marie Catherine de volgende dag bracht de intendant verslag uit aan Philippe Maximilien. “Ze leek de hele tijd vastbesloten om de akte in kwestie te ondertekenen op voorwaarde dat *Son Excellence* hierover zelf met haar wilde praten,” schreef hij, “Ik heb mijn uiterste best gedaan om deze formaliteit weg te nemen, totdat zij mij uiteindelijk duidelijk zei dat zij niet bij machte was om het anders te doen.”¹⁵

Deze brief laat eerst en vooral de onderkoelde relatie zien tussen de echtgenoten, maar toont ook dat Marie Catherine een eigen mening had over het beheer van haar erfenis. Hoewel ze als gehuwde vrouw haar goederen niet zelfstandig kon beheren, was ze op de hoogte van de rechten die ze wél had. Ze gebruikte deze om tegen de beslissingen van haar echtgenoot in te gaan. Ze stond er ook op om met respect door hem te worden behandeld.

Op 25 januari 1773 stief Philippe Maximilien op 43-jarige leeftijd. Marie Catherine, 29 jaar oud, bleef achter met vier minderjarige kinderen. Zoon en erfopvolger Charles was amper tien jaar oud en dus nog veel te jong om het patrimonium van zijn vader goed te kunnen beheren. Dat gaf kansen aan Marie Catherine om een belangrijker rol te kunnen spelen in het landbeheer.

Aan het hoofd van het patrimonium

Na de dood van Philippe Maximilien veranderde er op juridisch vlak veel voor Marie Catherine, al had de status van weduwe niet automatisch tot gevolg dat een vrouw altijd en overal handelsbekwaam werd. In het graafschap Vlaanderen werd een weduwe als wettelijk onafhankelijk beschouwd. In het hertogdom Brabant, waar Marie Catherine woonde en een aantal gronden bezat, gold dit niet: daar had een weduwe voor bepaalde handelingen nog steeds een voogd of volmacht nodig. Maar algemeen genomen, kende een weduwe meer vrijheid en onafhankelijkheid in juridische en zakelijke kwesties dan een gehuwde vrouw. En als aristocratische vrouw met de nodige financiële armslag bracht dat Marie Catherine in een aantrekkelijke positie. De gravin besliste na de dood van haar echtgenoot om voortaan autonoom de goederen te beheren die ze van haar vader had geërfd (patrimonium Merode-Rubempré), ook al had ze daar, bijvoorbeeld voor haar

gronden in Brabant, strikt genomen niet de bevoegdheid voor. In de bronnen is echter geen enkel bewijs teruggevonden dat haar autoriteit als patrimoniumbeheerder werd betwist door haar familie of door wettelijke instanties. Het toont aan dat ook in Brabant de wet niet altijd tot op de letter werd gevolgd en dat weduwes er in de praktijk wel de vrijheid hadden om zelfstandig juridische acties te ondernemen.¹⁶

Behalve voor het patrimonium van de tak Merode-Rubempré, werd ze ook verantwoordelijk voor de landgoederen van de tak Merode-Westerlo van haar overleden echtgenoot. In haar huwelijkscontract was namelijk opgenomen dat zij tot aan de meerderjarigheid van de kinderen recht had op *la garde noble*. *La garde noble* was een statuut voorbehouden aan de langstlevende echtgenoot uit een adellijk huwelijk. Als *gardienne* kon Marie Catherine volledig vrij beschikken over de erfenis van haar overleden echtgenoot zonder enige verantwoording te moeten afleggen over haar acties. Tegenover die vrijheid stond enkel de verantwoordelijkheid voor het onderhoud en de opvoeding van de kinderen.¹⁷ Marie Catherine werd eveneens aangesteld als voogdes van haar minderjarige kinderen. Philippe Maximilien had in zijn testament geen voogd aangeduid. In zo'n geval werd het voogdijerschap vaak aan de moeder van de kinderen toegerekend. Zo werd de gravin ook de juridische vertegenwoordiger van haar kinderen tot aan hun meerderjarigheid.¹⁸ Het bestuurlijk gezag van Marie Catherine kende dus een wettelijke basis. Bepalingen opgenomen in haar huwelijkscontract en in de testamenten van haar vader en echtgenoot plaatsten haar, als vrouw, aan het hoofd van een aanzienlijk adellijk patrimonium.

Een autoritaire leidinggevende

Landbeheer was een uitgebreide en complexe verantwoordelijkheid. Betrouwbare en loyale bedienden waren daarvoor cruciaal. De belangrijkste zakelijke bedienden waren de rentmeesters die instonden voor het dagelijks beheer van een landgoed ter plaatse, en de intendanten die het volledige patrimonium superviseerden. Het was belangrijk dat Marie Catherine, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg, na de dood van Philippe Maximilien zo snel mogelijk haar autoriteit vestigde. Haar bedienden konden namelijk twijfels hebben over haar kennis en kunde als patrimoniumbeheerder. Door gendergerelateerde vooroordelen was het voor vrouwelijke landbeheerders vaak moeilijk om het vertrouwen van de bedienden te winnen en hen te overtuigen de zaken aan te pakken zoals zij het wensten.¹⁹

Marie Catherine maakte na de dood van haar echtgenoot meteen duidelijk dat zij het nieuwe familiehoofd was. Ze liet de rentmeesters weten dat ze *la garde noble* en het voogdijerschap had over de kinderen. Voortaan moesten ze hun brieven rechtstreeks aan haar richten en niet aan haar intendanten. Enkel zo was ze zeker dat alle informatie bij haar zou geraken en was het voor de rentmeesters duidelijk dat zij voortaan de eindverantwoordelijkheid had. Ze zette de rentmeesters meteen aan het werk en vroeg alle instructies op die ze recent nog van Philippe Maximilien hadden gekregen. Zo kreeg ze per landgoed een overzicht van wat er leefde.²⁰

Ook de twee intendanten, haar belangrijkste zakelijke bedienden en raadgevers, ondervonden dat Marie Catherine de

Marie Catherine op achttienjarige leeftijd (1761).
© Copyright Bureau voor Iconografie, VAKB vzw

macht volledig naar zich toetrok. Zeker voor de bijna zestig jaar oude François Jacques Bosquet was dat wennen. Bosquet had in 1773 al meer dan dertig jaar ervaring als intendant van de familie Merode. Voor Philippe Maximilien en daarvoor voor diens broer Jean Guillaume Augustin was hij een echte vertrouwenspersoon en mogelijk zelfs een vriend geworden. Hij had steeds een grote vrijheid genoten bij het beheer van de belangen van de familie Merode-Westerlo.²¹ Die machtspositie veranderde onder het bewind van Marie Catherine. Intendant Bosquet bleef weliswaar de belangrijkste raadgever van het huis van Merode, maar hij was niet langer de enige vertrouwenspersoon. De gravin onderhield met hem een strikt professionele relatie en ze had soms een andere visie op zakendoen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit een discussie tussen de gravin en haar intendant in het najaar van 1774. Marie Catherine had in de loop van dat jaar de baronie van Duffel gekocht die generatieslang tot het patrimonium had behoord van de markiezen van Deinze, een andere tak binnen de familie Merode. Al snel bleek echter dat de nieuwe markies van Deinze, Balthazar Philippe (1735-1816), de baronie wilde terugkopen.²² Omdat Marie Catherine juridisch sterk in haar schoenen stond, zag intendant Bosquet niet in waarom zij de baronie aan hem zou moeten laten. Voor Marie Catherine telde echter meer dan enkel de juridische argumenten. Zij had geen zin in een familieconflict en wilde een duur proces vermijden. “Maak dus een einde aan de zaak Duffel door het land dat hij wil aan meneer de Merode af te staan, wat mij een rechtszaak bespaart,” schreef ze aan haar intendant. “Ik ben het zat om aankopen te doen die meer kosten dan baten met zich meebrengen.”²³ Bovendien redeneerde ze dat als ze de baronie van Duffel vrijwillig zou afstoten ten voordele van de markies van Deinze, hij bij haar in het krijt zou staan en mogelijk inschikkelijker zou zijn bij andere conflicten: “Hoe meer deze man [= de advocaat van

de markies van Deinze] ziet dat mijn eisen gegrond zijn, hoe meer hij zijn opdrachtgever, die deze grond wil bezitten, zal motiveren om minnelijk te schikken, ook in de andere zaken die we met de genoemde graaf moeten afhandelen.”²⁴ Intendant Bosquet was het daar niet mee eens en probeerde de gravin te overtuigen van zijn visie. Marie Catherine hield echter voet bij stuk en uiteindelijk moest Bosquet gehoorzamen. Gefrustreerd schreef hij in zijn notitieboekje over het proces “dat we zeker gewonnen zouden hebben volgens het advies van de advocaten [...], maar *Son Excellence* [= Marie Catherine] [...] stuurde me herhaaldelijke en zeer duidelijke bevelen met betrekking tot de teruggave aan de heer Mero-de-Deinze en ik heb moeten gehoorzamen”.²⁵ Marie Catherine was echter erg tevreden “dat de affaire van het verhef zo goed als kon, is geëindigd. Ik ben blij dat ik ervan af ben en zelfs 5000 florijnen rijker.”²⁶

De brieven tussen Marie Catherine en intendant Bosquet uit het najaar van 1774 lezen bij momenten als een soort machtsstrijd tussen de zestig-jaar oude en ervaren intendant en de 31-jarige gravin die op het vlak van patrimoniumbeheer haar eerste sporen verdiende. Het was een ongelijke strijd. Marie Catherine was zelfbewust en autoritair genoeg om haar visie door te drukken. Na deze confrontatie beseftte de intendant dat zijn vroegere macht niet meer terug zou komen. Hij schreef steeds minder in zijn notitieboekje en stopte er in de loop van het jaar 1775 volledig mee. Hij vond zijn aantekeningen “nutte-loos door *la garde noble* van *Son Excellence Madame*”. Eind 1778 schreef hij aan Marie Therese (1730-1782), gravin van Merode en schoonzus van Marie Catherine, dat hij niet kon helpen in een dispuut dat zij had met Marie Catherine want “op dit moment is alle macht van mijn intendantschap ingeperkt tot het uitvoeren van de orders van *Madame Ma Principale*”.²⁷

Een geheim huwelijk

Marie Catherine, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg was aan het hoofd van de familie terechtgekomen op het moment dat ze weduwe werd. Alles wijst erop dat ze het patrimoniumbeheer erg belangrijk vond en hield van de autoriteit, autonomie en handelingsvrijheid die ze als familiehoofd bezat. Toen ze in de zomer van 1774, anderhalf jaar na de dood van haar echtgenoot, ontdekte dat ze zwanger was, zal dat nieuws daarom niet met veel vreugde zijn onthaald. Vader van het kindje was Chretien Louis (1731-1822), graaf van Lannoy de la Motterie. Marie Catherine kende Chretien Louis al jaren. Hij behoorde net als zij tot het selecte clubje van de Brusselse hofadel, stamde af van een oud adellijk geslacht en was ongehuwd. Op zich leek hij dus een geschikte huwelijkspartner, maar Marie Catherine wist dat een huwelijk ernstige gevolgen zou hebben voor haar positie als familiehoofd en patrimoniumbeheerder. Als weduwe kon ze zelfstandig en actief handelen zonder hiervoor verantwoording te moeten afleggen. Die positie wilde ze niet opnieuw afstaan. Waarschijnlijk was ze daarom niet van plan geweest om snel weer te huwen. Als gehuwde vrouw zou ze opnieuw voor elke zakelijke beslissing de toestemming of een volmacht van haar echtgenoot nodig hebben. Ondanks de zwangerschap kwam het dus niet meteen tot een huwe-

lijk. Integendeel. Marie Catherine vertrok in het najaar van 1774 naar het buitenland in de hoop haar zwangerschap zo te kunnen verbergen. Ze beviel op 24 december 1774 in Straatsburg van een dochter Pauline (1774-1826).²⁸

In maart 1775 kwam Marie Catherine terug naar Brussel, maar baby Pauline kwam niet mee. Zij bleef in Straatsburg en haar bestaan werd de volgende jaren geheimgehouden. De reden hiervoor was zakelijk. Door haar huwelijk uit te stellen, kreeg Marie Catherine tijd om de moeilijke jaren na de dood van Philippe Maximilien door te komen met volledige bevoegdheid. Uiteindelijk besliste ze in 1776 alsnog om te huwen met Chretien Louis. Ook dat gebeurde in het grootste geheim. Ze liet wel in haar huwelijkscontract noteren dat ze “de regie, de leiding en het beheer zal verderzetten zowel wat haar eigendommen betreft als die van de eigendommen van haar kinderen uit haar eerste huwelijk”.²⁹ Pas op 4 maart 1777 werd het huwelijk openbaar gemaakt. Om misverstanden te voorkomen, schreven de intendanten daags na de bekendmaking een brief naar alle rentmeesters waarin werd duidelijk gemaakt dat Marie Catherine ook na haar tweede huwelijk de eindverantwoordelijke bleef met betrekking tot het patrimoniumbeheer. Enkele weken later verduidelikte de graaf van Lannoy bij een notaris dat zijn echtgenote de beheerder bleef van haar roerende en onroerende goederen en dat hij elke zakelijke of juridische actie die ze in het verleden had genomen of in de toekomst nog zou nemen, bij voorbaat goedkeurde.³⁰ Zo zorgde Marie Catherine ervoor dat ze ook als gehuwde vrouw dezelfde rechten behield dan die ze als weduwe had genoten. Chretien Louis respecteerde dat, bemoeide zich niet met haar zaken en gaf haar de nodige volmachten telkens als dat nodig was.

De ambitie om zo lang mogelijk aan het hoofd van het patrimonium Merode-Westerlo te staan, zien we ook na het huwelijk van zoon Charles op 1 juni 1778. Ook al was Charles op dat moment slechts vijftien jaar oud, toch zou hij door zijn huwelijk in sommige streken als meerderjarig kunnen worden beschouwd wat een einde zou maken aan *la garde noble* van Marie Catherine. Om toch de touwtjes zelf in handen te houden, zorgde de gravin ervoor dat ze van haar zoon een volmacht kreeg zodat zij het patrimonium kon blijven beheren, terwijl hij zijn opleiding afmaakte en zich richtte op de uitbouw van zijn carrière.³¹

Het beheer in de praktijk

Marie Catherine, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg was actief betrokken bij alle aspecten van het patrimoniumbeheer. Ze las de brieven van de rentmeesters en vroeg extra informatie indien nodig. Soms beantwoordde ze de brieven zelf, maar meestal noteerde ze haar beslissingen en liet ze vervolgens haar orders overbrengen door haar intendanten. Ze gaf toestemming om hout en graan te verkopen of besliste de verkoop ervan uit te stellen tot de prijzen hoger waren. Ze keurde offertes goed om kerken te herstellen, afgebrande stallen te herbouwen of versleten molens te renoveren. Ze liet wegen aanleggen, bomen aanplanten en bossen, velden en weides aankopen of verkopen. Ze benoemde schepenen, burgemeesters en (bos) wachters en stond erop dat recht zelf uit te oefenen.³²

Marie Catherine probeerde haar inkomsten uit haar patrimonium te verhogen. Zo liet ze de rentmeester van Trélon begin september 1773 weten dat een pachtcontract niet langer zo maar mocht worden verlengd. Voortaan moest elke pacht aan het einde van het contract openbaar worden gemaakt zodat geïnteresseerde pachters tegen elkaar konden opbieden wat de prijs zou kunnen verhogen. De rentmeester protesteerde, maar Marie Catherine hield voet bij stuk.³³ Ook op andere landgoederen kregen de rentmeesters de opdracht om voortaan de vrijkomende pachtgoederen publiek te maken in de hoop ze zo tegen hogere prijzen te kunnen verpachten.³⁴

Marie Catherine controleerde haar rentmeesters nauwgezet. Maandelijks moesten ze haar een ‘*mensal*’, een maandafrekening, bezorgen. Wanneer dat niet gebeurde, werd de rentmeester daarop attent gemaakt en gevraagd dat zo snel mogelijk in orde te brengen. Marie Catherine controleerde deze rekeningen en schrok er niet voor terug om de rentmeesters op fouten te wijzen.³⁵ De strikte opvolging moest ervoor zorgen dat de vrijheid en fraudemogelijkheden van haar medewerkers werden ingeperkt wat de inkomsten voor de gravin alleen maar ten goede kon komen.³⁶ Elk jaar dienden de rentmeesters bovendien een jaarrekening op te maken met een overzicht van alle inkomsten en uitgaven, aangevuld met de nodige kwitanties. Deze rekeningen werden door Marie Catherine en haar intendanten grondig nagekeken en geannoteerd.³⁷

Marie Catherine hechtte veel belang aan een nauwkeurige boekhouding. Ze had het nodige personeel in dienst dat alle inkomsten en uitgaven uit haar gronden moest bijhouden zodat zij ze makkelijk kon nakijken. De gravin zorgde er bovendien voor dat ze op boekhoudkundig vlak de controle behield en niet volledig afhankelijk werd van dat personeel. Zo noteerde ze eigenhandig de jaarinkomsten die ze uit haar verschillende landgoederen haalde in een klein boekje.³⁸ Ze gebruikte die gegevens ook, bijvoorbeeld toen ze in 1774 de grond Winnezele in Artois wilde verkopen. Ze had hiervoor een bod gekregen van 120.000 Franse ponden (ongeveer 65.000 Brabantse florijnen). Intendant Bosquet vond dat een goed bod en adviseerde Marie Catherine om te verkopen. De gravin oordeelde echter dat de grond meer waard was. Toen Bosquet opmerkte dat de gravin zich mogelijks vergiste bij haar schatting van de opbrengsten uit het landgoed, antwoordde ze dat dat niet het geval was want “ik heb precies genoteerd wat ik de laatste twee jaar uit die grond heb ontvangen en het was meer dan 2000 florijnen”.³⁹ De verkoop van Winnezele werd daarop uitgesteld. Toen de grond uiteindelijk in oktober 1776 werd verkocht, kreeg Marie Catherine er 91.545 Brabantse florijnen voor, wat toch veertig procent hoger lag dan het bod uit 1774.⁴⁰ Haar inschatting was dus correct gebleken.

Het nauwkeurig bijhouden van de boekhouding was essentieel om op een goede manier aan landbeheer te doen. Het gaf Marie Catherine bovendien de kans om de landgoederen die ze moest beheren door en door te leren kennen. Een grondige financiële kennis van het patrimonium was voor een vrouwelijke landbeheerder als Marie Catherine ook een manier om eventuele kritische intendanten, rentmeesters of (mannelijke) familieleden duidelijk te maken dat ze wist waar ze mee bezig

Landgoederen van de tak Merode-Rubempré en Merode-Westerlo in 1774.

© Liesbeth Vansteenvoort

Overzicht van de netto-grondinkomsten van de tak Rubempré en de tak Westerlo van 1774 tot en met 1785 in Brabantse florijnen. (ARA, FAMW, inv. nrs. 3788, 4197, 4198 en 5128.)

jaar	Rubempré	Westerlo	Samen
1774	43029	25632	68661
1775	53065	33137	86202
1776	55205	28416	83621
1777	50984	21055	72039
1778	46951	21135	68086
1779	57581	27519	85100
1780	61416	37942	99358
1781	72733	44103	116836
1782	64155	33893	98048
1783	67730	38776	106506
1784	63233	41436	104669
1785	67565	37487	105052

was. Het bijhouden van de boekhouding kan dus gezien worden als een manier om haar autoriteit te versterken.⁴¹

De inkomsten die Marie Catherine uit haar patrimonien haalde, tonen een duidelijke stijgende trend (zie tabel). De mediaan van de grondinkomsten tussen 1774 en 1785 bedroeg 92.125 Brabantse florijnen. De eerste zes jaren van haar beheer lagen de inkomsten telkens onder deze mediaan, de laatste zes jaren er telkens boven. Een sluitende verklaring voor die stijgende grondinkomsten is niet makkelijk te geven, maar de combinatie van een gunstig economisch klimaat, een strikte controle van het personeel en een exploitatie die inspeelde op noden van de tijd, zal zeker een rol hebben gespeeld.

Marie Catherine stond bijna dertien jaar lang aan het hoofd van de familie Merode-Westerlo-Rubempré. In 1785 gaf ze de fakkel door aan haar zoon Charles, althans wat het patrimoniumbeheer van de tak Merode-Westerlo betreft. Charles was toen 22 jaar oud en dus nog steeds minderjarig, maar moeder en zoon sloten een akkoord om hem te laten emanciperen.⁴² Marie Catherine deed dat echter niet zomaar. Ze koppelde die emancipatie aan een totaalproject waarmee haar zoon zich engageerde om ook na haar dood in te staan

voor het onderhoud van alle leden van het gezin. Zo zorgde ze ervoor dat niet enkel haar erfgenaam, maar ook haar tweede man en haar vier dochters na haar dood voldoende inkomsten zouden hebben om rijkelijk te kunnen leven.⁴³

Marie Catherine bleef als erfdochter wel actief en autonoom de goederen van de tak Merode-Rubempré beheren. Dat patrimonium zou pas na haar dood op 26 maart 1794 door haar zoon worden geërfd.

Conclusie

Na het overlijden van haar echtgenoot in 1773 kwam Marie Catherine aan het hoofd te staan van de familie Merode-Westerlo-Rubempré. Vanaf dat moment beheerde ze tot aan haar dood zelfstandig het patrimonium dat ze van haar vader had geërfd (Merode-Rubempré). Dankzij *la garde noble* uit haar huwelijkscontract kreeg de gravin bovendien tot aan de meerderjarigheid van haar zoon ook de alleenheerschappij over het patrimonium van Merode-Westerlo. Marie Catherine maakte haar personeel duidelijk dat zij voortaan de beslissingen nam en was actief betrokken bij alle aspecten van het landbeheer. Toen ze opnieuw in het huwelijksbootje stapte, zorgde ze ervoor dat

ze ook als gehuwde vrouw handelingsbekwaam bleef. Het levensverhaal van Marie Catherine, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg bewijst zo dat ook in de Oostenrijkse Nederlanden hoogadellijke dames voldoende autoriteit, autonomie en juridische rechten konden bezitten om een bepalende rol te spelen binnen het patrimoniumbeheer van hun familie.

- 1 A. Erickson, 'Afterword', in: A. Capern, B. McDonagh en J. Aston (red.), *Women and the Land 1500-1900* (Woodbridge 2019) 267-276; B. McDonagh, *Elite Women and the Agricultural Landscape, 1700-1830* (Abingdon 2017) 1-14; N. Kusher en D. Hafter, 'Introduction', in: D. Hafter en N. Kushner (red.), *Women and Work in eighteenth-century France* (Baton Rouge 2015) 1-15, aldaar 12; G. Coolidge, *Guardianship, Gender, and the Nobility in Early Modern Spain* (Surrey 2011) 155-160; A. Vickery, *The Gentleman's Daughter: Women lives in Georgian England* (New Haven 1998) 1-12.
- 2 McDonagh, *Elite Women*.
- 3 R. Blaufarb, 'The Phenomenon on Female Lordship. The Example of the Comtesse de Sade', in: Hafter en Kushner, *Women and Work*, 16-32; Coolidge, *Guardianship*, 77-91 en 155-160.
- 4 T. de Hemptinne en J. Dumolyn, 'Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland: een momentopname', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 123:4 (2008) 481-89, aldaar 487-488; C. Goossens en J. Verberckmoes, *Broze levens, krachtige vrouwen. Zussen, moeders en tantes Goubeau in de achttiende eeuw* (Leuven 2017) 12-21.
- 5 M. Marini, 'Female Authority in the *Pietas Nobilita*: Habsburg Allegiance during the Dutch Revolt', *Dutch Crossing* 34:1 (2010) 5-24.
- 6 Goossens en Verberckmoes, *Broze levens*, 61-79.
- 7 F. De Meyer, *Hoog geboren, ambitieus en eigenzinnig. Marie Catherine Josephpe, gravin van Merode en prinses van Rubempré en Everberg (1743-1794)* (Gorredijk 2023).
- 8 Het familiearchief de Merode-Westerlo wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Meer informatie in: B. D'hoore, *Inventaire des archives de la famille de Merode Westerloo. 1. Papiers personnels de la famille de Merode* (Brussel 2014).
- 9 Algemeen Rijksarchief (ARA), Familiearchief de Merode-Westerlo (FAMW), inv. nr. 3734, documenten over de geboorte van Marie Catherine en inv. nr. 6006, documenten met betrekking tot het huwelijk van Maximilien Leopold, 1-39.
- 10 ARA, FAMW, inv. nr. 3737, huwelijkscontract van 29 maart 1759; D'hoore, *Inventaire*, 41.
- 11 ARA, FAMW, inv. nr. 3392, documenten m.b.t. het testament van Jean Guillaume Augustin.
- 12 ARA, FAMW, inv. nr. 9022, documenten m.b.t. de volmacht voor Philippe Maximilien om de goederen van zijn schoonvader te beheren.
- 13 ARA, FAMW, inv. nr. 9032, testament van Maximilien Leopold.
- 14 L. Van Aert, 'Tussen norm en praktijk. Een terreinverkenning over het juridisch statuut van vrouwen in het zestiende-eeuwse Antwerpen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:3 (2005) 22-42, aldaar 26-29; J. Gilissen, 'Le statut de la femme dans l'ancien droit belge', in: *Recueils de la société Jean Bodin. 12: La Femme II* (Brussel 1962) 285-318; R. Dashwood en K. Lipsedge, 'Women and Property in the Long Eighteenth Century', *Journal for Eighteenth-Century Studies* 44:4 (2021) 335-341, aldaar 335-337; P. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Brussel 1987) 80.
- 15 Alle citaten zijn door de auteur uit het Frans vertaald. ARA, FAMW, inv. nr. 12437, Philippe Maximilien aan Bosquet, 7 maart 1771 en Bosquet aan Philippe Maximilien, 8 maart 1771.
- 16 L. Van Aert, 'The legal possibilities of Antwerp widow in the late sixteenth century', *History of the Family* 12:4 (2007) 282-295, aldaar 282-287; Goossens en Verberckmoes, *Broze levens*, 12-13.
- 17 ARA, FAMW, inv. nr. 3737, huwelijkscontract van 29 maart 1759 en inv. nr. 4732, documenten m.b.t. het huwelijkscontract van 8 mei 1778; Marini, 'Female Authority', 9.
- 18 ARA, FAMW, inv. nr. 3774, testament van Philippe Maximilien; Van Aert, 'The legal possibilities', 286.
- 19 McDonagh, *Elite Women*, 52-53 en 135; Coolidge, *Guardianship*, 77-81.
- 20 Bijvoorbeeld: ARA, FAMW, inv. nr. 4124, Verborgh rentmeester van Winnezele aan Marie Catherine, 15 februari 1773 en inv. nr. 12066, Bosquet rentmeester van Westerlo aan Bosquet intendant, 30 januari 1773.
- 21 H. Schulpé, *De intendant en de markies. François-Jacques Bosquet als vriend en vertrouweling van de markies van Westerlo (midden 18de eeuw)* (Leuven 2009) 58-59; De Meyer en Verberckmoes, 'Bosquet, François, Jacques', *Nationaal Biografisch Woordenboek* 25 (2022) 144-155.
- 22 X. Duquenne, *Le château de Seneffe* (Brussel 1978) 28.
- 23 ARA, FAMW, inv. nr. 12433, Marie Catherine aan Bosquet, 29 oktober 1774.
- 24 ARA, FAMW, inv. nr. 12433, Marie Catherine aan Bosquet, 6 december 1774.
- 25 ARA, FAMW, inv. nr. 11985, Manual van Bosquet (1773-1778), nr. 123.
- 26 ARA, FAMW, inv. nr. 12433, Marie Catherine aan Bosquet, 20 december 1774.
- 27 ARA, FAMW, inv. nr. 11985, Manual van Bosquet (1773-1778), nr. 138 en inv. nr. 4621, Bosquet aan Marie Therese, 19 december 1778.
- 28 T. Lambrecht, *Een grote hoeve in een klein dorp: relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland tijdens de 18de eeuw* (Gent 2003) 37-43; ARA, FAMW, inv. nr. 11985, Manual van Bosquet (1773-1778), nr. 138.
- 29 ARA, FAMW, inv. nr. 3793, huwelijkscontract tussen Chretien Louis en Marie Catherine (22 april 1776).
- 30 ARA, FAMW, inv. nr. 12433, model van de kennisgeving van het huwelijk aan de rentmeesters, 5 maart 1777; Stadsarchief Brussel, Sectie Historisch Archief, bundel 859, farde 10, huwelijkscontract tussen Chretien Louis en Marie Catherine (22 april 1776).
- 31 ARA, FAMW, inv. nr. 12002, brief Bosquet aan rentmeester Barth, 2 juli 1778.
- 32 Zie de briefwisseling van Marie Catherine met haar intendanten: ARA, FAMW, inv. nrs. 3983, 3984, 3987, 3990, 3996, 3997, 4002, 4094, 4124 en 4126.
- 33 ARA, FAMW, inv. nr. 3987, rentmeester Bertrand aan Marie Catherine, 4 september 1773 en 16 september 1773.
- 34 Zie bijvoorbeeld: ARA, FAMW, inv. nrs. 3987, 3990, 3991, 3997 en 13750.
- 35 Zie bijvoorbeeld: ARA, FAMW, inv. nr. 3987, rentmeester Bertrand aan Marie Catherine, 11 maart 1773 en 11 april 1773; inv. nr. 3987, Rentmeester Bertrand aan Marie Catherine, 5 september 1777 en inv. nr. 4126, rentmeester Winterfeldt aan Marie Catherine, 3 november 1773.
- 36 B. McDonagh, 'On Being 'fully and completely mistress of the whole business': Gender, Land and Estate Accounting in Georgian England', in: McDonagh en Aston, *Women and the Land*, 149-175, aldaar 164-167.
- 37 Zie bijvoorbeeld: ARA, FAMW, inv. nr. N415, jaarrekening rentmeester Van Binst 1774-1775.
- 38 ARA, FAMW, inv. nr. 4198, register met de inkomsten van haar gronden.
- 39 ARA, FAMW, inv. nr. 12433, Marie Catherine aan Bosquet, 18 augustus 1774 en Marie Catherine aan Bosquet, 23 november 1774.
- 40 ARA, FAMW, inv. nr. 4198, register van de opbrengsten van haar gronden.
- 41 McDonagh, 'On Being', 168-175.
- 42 ARA, FAMW, inv. nr. 4737, emancipatiebrieven van keizer Jozef II, 12 april 1785.
- 43 ARA, FAMW, inv. nr. 3806, akkoorden gesloten tussen Marie Catherine en Charles in 1785.

“Vrouwen bedreven ook vóór het kiesrecht politiek”

Elaine Chalus (1956) is hoogleraar Britse geschiedenis aan de Universiteit van Liverpool. Haar interesse gaat in het bijzonder uit naar vrouwen en politiek in het achttiende-eeuwse Engeland. Haar boek *Elite Women in English Political Life c. 1754-1790*, uitgegeven in 2005, was baanbrekend door het begrip ‘sociale politiek’ dat zij daarin introduceerde. “De politiek van toen ging niet alleen over het parlement en politici, de politiek had ook een sociale dimensie en daarin zijn ook vrouwen actoren geweest. De verruiming van het begrip politiek zoals ik die voorsta, heeft bredere implicaties voor historici van alle perioden, en roept vragen op over de manier waarop we de politiek zelf conceptualiseren. Dat is niet alleen van belang voor een beter begrip van het verleden. Het vergroot ook ons inzicht in de problemen van ons democratisch bestel die tegenwoordig spelen.”

Je bent geboren in een boerengezin in Canada. Welke weg heb je sindsdien afgelegd om uiteindelijk op je zestigste hoogleraar geschiedenis in een Britse stad te worden?

Mijn loopbaan is inderdaad niet in één rechte lijn gegaan. Ik ben oorspronkelijk opgeleid als docent voor het voortgezet onderwijs in Canada. Ik gaf tien jaar lang Frans en Engels in het noorden van de Canadese provincie Alberta, voordat ik terugkeerde naar de universiteit om als volwassen student een postdoctorale studie geschiedenis te volgen. Ik voltooide mijn Master aan de Universiteit van Alberta in 1990 met een gender georiënteerde cultuurhistorische studie naar negentiende-eeuwse correspondenties van mannen uit de Britse middenklasse. Met hun bonthandelsmaatschappij (Hudson's Bay Company) in Canada veranderden de sociale structuren van de plaatselijke gemeenschap drastisch, ook in termen van gendernormen, onder meer door relaties met inheemse

vrouwen. Ik had geluk, want mijn werk werd gezien als innovatief en door de *Social Sciences and Humanities Research Council* bekroond met een *Doctoral Fellowship Award*. Dankzij deze prijs kon ik verhuizen naar Oxford, waar ik zeven jaar later, als veertiger, mijn dissertatie voltooide aan Wolfson College onder de uitstekende begeleiding van (wijlen) professor Paul Langford.

In deze periode had ik een baan als universitair docent bij Bath Spa University. Daar gaf ik leiding aan onderzoek dat de invalshoek van de *spatial turn* hanteerde. Dat is een cultuurhistorische benadering die de afgelopen decennia, mede onder invloed van het werk van de Franse denker Michel Foucault, steeds meer veld heeft gewonnen. Deze invalshoek gaat ervan uit dat ruimte meer is dan slechts het decor van gebeurtenissen. De plek waar iets gebeurt, is ook zelf weer van invloed op het verloop van de gebeurtenissen. Mijn onderzoek richt zich specifiek op de beleving van stedelijke ruimte. De fysieke en materiele omgeving van onze Europese steden is gevormd door topografische, temporele en technologische invloeden. Maar de inwoners van een stad kennen de locaties van hun stad ook zelf betekenen toe. Ruimtes zijn daarmee ook te beschouwen als sociale constructies. Ze zijn voortgekomen uit wat wij ons voorstellen hoe specifieke ruimtes eruit moeten zien. Daarbij speelt ook gender altijd een belangrijke rol. Genderopvattingen beïnvloeden bewust of onbewust de gebouwde omgeving, ze liggen ten grondslag aan de mogelijkheden en betekenissen van hoe mannen en vrouwen zich door de ruimte of hun eigen buurten bewegen. Waar kijken ze naar, wie ontmoeten zij? Het is een wezenlijk

Edwina Hagen

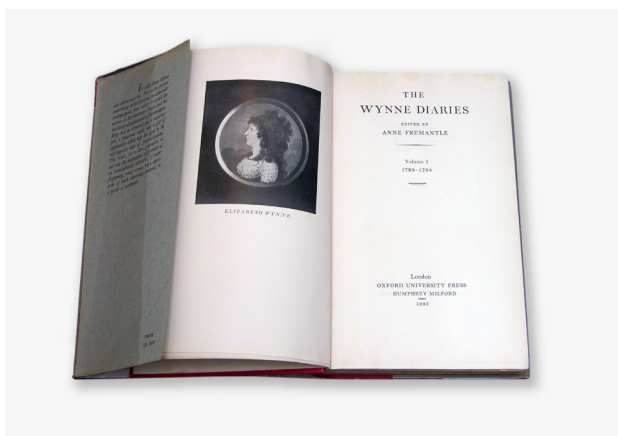
is cultuurhistoricus en als Universitair Docent verbonden aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij is redacteur bij Historica.

onderdeel van de straatcultuur en het buurtleven. Het heeft ook alles te maken met macht, want ruimtelijkheid speelt een belangrijke rol bij het stellen van grenzen, of deze nu persoonlijk of collectief, publiek of privaat, sociaal of politiek, formeel of informeel, legaal of illegaal zijn. Meerdere artikelenbundels kwamen uit deze aanpak voort, zoals in 2019 *Gendering spaces in European towns, 1500-1914*.

In de periode dat je werkte aan de Bath Spa University deed je een toevallige ontdekking die je carrière een enorme impuls gaf. Wat ontdekte je?

Ik was op het Priddy Folk Festival in Somerset toen ik daar in een boekenstalletje stuitte op een gehavende paperback-kopie van uittreksels uit de dagboeken van Elizabeth Wynne Fremantle (1778-1857), de zogeheten 'Wynne Diaries'. Elizabeth, bekend als Betsey, begon met het eerste deel op elfjarige leeftijd in 1789, slechts enkele weken na het uitbreken van de Franse Revolutie, en hield haar dagboek bij tot haar dood in 1857. Als kind woonde ze met haar familie in Zwitserland, samen met politieke agenten van koning Lodewijk XVI en andere Franse migranten die de onrust in Frankrijk ontvluchtten. De familie Wynne vluchtte later vóór Napoleons verovering van Midden-Europa en kwam terecht in de Italiaanse havenstad Livorno, waar ze onderdak vonden bij de Britse marine. Elizabeth trouwde in 1797 met de Britse Koninklijke Marineofficier Thomas Fremantle. De meeste kapiteinsvrouwen bleven thuis, maar zij was avontuurlijk en voer de oorlog in met haar echtgenoot aan boord van zijn schip, in de vloot van Horatio Nelson. Toen Nelson zijn arm verloor tijdens een gevecht bij Tenerife, verzorgde ze hem op de terugreis. Kapitein Fremantle vocht later samen met Nelson in de slag bij Trafalgar in 1805, waarbij de Engelsen een Spaans-Franse vloot van Napoleon Bonaparte versloegen. Bij dit zeegevecht kwam admiraal Nelson om het leven. Fremantle overleefde de slag. Een klein aantal van Betsey Fremantles dagboeken werd in de jaren dertig van de twintigste eeuw gepubliceerd, maar het overgrote deel is onbekend gebleven. Ze waren al die tijd in het bezit van de familie in Buckinghamshire, waar ik ze opspoorde. Ik kreeg onbeperkte toegang tot de dagboeken en tot een uitgebreid privé-familiearchief. Aan de hand van Fremantles dagboeken onderzocht ik de constructie van de Victoriaanse heersende elite door een vrouwelijke lens, te beginnen met de kosmopolitische wereld van expats en emigranten in de beginjaren van de Franse revolutie.

Voor dit project, *The Admirals Wife: An Intimate History of Family, Navy and Empire* kreeg ik al een prijs (British Academy Research Development Award Scheme). Het loopt nog steeds door. Ik werk inmiddels, sinds 2016, bij de afdeling Geschiedenis van de Universiteit van Liverpool. Ik moet nog steeds een monografie schrijven, voor Oxford University Press, gebaseerd op de veertig overgebleven delen van de dagboeken van Fremantle. Ik hoop dat ik snel eens de tijd heb om ervoor te gaan zitten. Ik vind het ontzettend leuk om te werken aan zo'n casus-studie. Het past nog steeds bij mijn onderzoeksinteresse die inmiddels weer verder uitgewaaierd is en uiteenlopende politieke en culturele aspecten omvat van de Europese geschiedenis. Ik hou mij nu bijvoor-

De dagboeken van Elizabeth 'Betsey' Wynne

Bron: Elizabeth Wynne Fremantle, *The Wynne Diaries, 1789-1820* (Oxford University Press 1935).

beeld vooral bezig met onderwerpen als vroeg negentiende-eeuwse sociabiliteit van de Britse elite en Engels kosmopolitisme in Europese steden, vooral in Florence en Nice. Op meer metaniveau gaat het mij bij mijn onderzoek om grotere thematische en langere termijnvragen over plaats en ruimte, macht en identiteit, patronage en corruptie, en invloed en belangen.

Je oeuvre is zeer omvangrijk en opvallend rijk aan vernieuwende historiografische perspectieven. De kern van je werk en interesse laat zich niettemin afbakenen door je vele artikelen en publicaties over de wisselwerking tussen gender en politiek, ofwel de gendergerelateerde aard van politiek. Je boek *Elite Women in English Political Life c. 1754-1790*, was baanbrekend door het begrip 'sociale politiek' dat je daarin introduceerde.

Ja, het is mijn stellige overtuiging dat we ons begrip van politiek, wie dat bedrijft en op welke plekken dat gebeurt, moeten uitbreiden naar de sociale kanten van politiek. De wisselwerking tussen de notoir diffuse arena van wat ik noem 'sociale politiek' en de traditionele arena van de geïnstitutionaliseerde 'hoge politiek' verandert voortdurend, maar door het belang van de eerste te bagatelliseren, beperken we ons vermogen om de werking van de laatste te begrijpen. De sociale kant van de politiek bestrijkt een enorm terrein. Ik reken er de activiteiten van vrouwen toe in de sfeer van de achttiende-eeuwse sociabiliteit, in fysieke ruimtes, zoals de bekende salons en sociëteiten maar ook paleiscomplexen en buitenplaatsen. Ik schaar er ook thema's onder als politieke rituelen en de materiële cultuur van politiek. Als we zulke thema's serieus in de analyse meenemen, dan krijgen bijvoorbeeld ook relatief kleine microhistorische details als kleding en kleurige versieringen betekenis. Vrouwen – althans de Britse dames die ik onderzocht – politiseerden daarmee openbare ruimtes. De definitie van politiek moet daarom ook niet-institutionele vormen van politiek omvatten. Politiek gebeurde niet slechts tussen de muren van de parlementsgebouwen, maar ook tijdens soirees, bals en diners. De

'Middlesex-election. 1804' door James Gillray, handgekleurde ets en aquatint, gepubliceerd door Hannah Humphrey, 1804.

Bron: National Portrait Gallery NPG D13108

echtgenotes van de staatslieden en diplomaten vervulden daarbij de rol van gastvrouw. Zij bepaalden wie tot de genodigden behoorden, en wie op welk moment aan elkaar werden voorgesteld. Netwerken en lobbyen noemen we dat tegenwoordig. Ik zou politiek willen definiëren als "de kunst van het mogelijke". Politiek gedefinieerd in de meest ruime zin, toegepast op historisch onderzoek, brengt dus ook vrouwen in beeld. En trouwens ook andere groepen die toen niet tot de top van de samenleving behoorden, zoals joden en katholieken.

Vrouwenemancipatie als een beweging voor gelijkberechtiging staat bekend als een fenomeen dat begon in de negentiende eeuw. Jouw sociale definitie van politiek impliceert dat vrouwen ook vóór de strijd voor kiesrecht politiek bedreven.

Dat laten mijn studies naar de rol van vrouwen in de Britse lokale electorale politiek van de achttiende eeuw heel duidelijk zien. Het is een wijdverbreide misvatting dat de emancipatie van vrouwen een lineair verloop heeft gekend. Als we de graad van hun emancipatie afmeten aan de mate van hun politieke invloed dan is de emancipatie van vrouwen niet een ontwikkeling geweest van slecht naar steeds een beetje beter. Vrouwen zijn er op juridisch, economisch en politiek terrein natuurlijk wel op vooruitgegaan. Maar met de waardering van vrouwelijke politici is het op dit moment

bar en boos gesteld, gelet op alle media-aanvallen die ze te verduren krijgen. In Engeland, Amerika, en naar ik nu hoor zelfs ook in Nederland. Ik wil niet beweren dat het in de achttiende eeuw allemaal beter was, zeker niet. Ook toen werden politiek actieve vrouwen aan de geldende conventies gehouden. Zolang hun politieke taken konden worden gezien als ondergeschikt aan en ondersteunend aan die van hun mannen en de lokale gemeenschap, was er niks aan de hand. Maar o wee, als ze zich ontpopten tot leidende politieke actoren in een zaak die al te ver verwijderd was van de eigen familie- of gemeenschapsbelangen. Dan overschreden ze een ongeschreven wet en werden ze vaak, net als nu, het doelwit van geseksualiseerde kritiek.

Desondanks betwist ik de al te vaak gehoorde aanname dat de politieke mogelijkheden van vrouwen in het verleden noodzakelijkerwijs beperkt en indirect waren. Hun gender bepaalde de mate van participatie van vrouwen, maar context en klasse, etniciteit en de politieke constellatie evenzeer. Daarom hecht ik ook aan het begrip intersectionaliteit. Het is complex, het gaat over overlappende systemen. Je zou kunnen zeggen dat de mogelijkheden van vrouwen door de geschiedenis heen afwisselend verkleinen en weer vergroten, afhankelijk van hun sociaaleconomische positie en de aard van het regime waarin ze opereren. Vergeleken bij andere tijdperken waren de omstandigheden van de laat achttien-

de-eeuwse Britse politiek voor vrouwen verrassend gunstig. Ja, deze eeuw bood vrouwen zelfs een grotere verscheidenheid aan mogelijkheden voor betrokkenheid dan ooit tevoren. Een heel bekende naam is Mary Wollstonecraft (1759-1797), auteur van *Pleidooi voor de rechten van de vrouw* gepubliceerd in 1792 (onlangs vertaald in het Nederlands). Maar mijn punt is dat de politiek toen niet alleen iets was voor uitzonderlijke vrouwen als Wollstonecraft. De aard van de Britse politiek werkte ook meer algemeen bevorderend voor hun deelname. Politiek was nog geen strikt afgebakend terrein, en niet zo geprofessionaliseerd en aan vastgelegde regels gebonden als tegenwoordig. Kenmerkend voor de laat achttiende-eeuwse Britse politiek is het persoonlijke, sociale en vooral familiale karakter ervan. Dat was een bedding waarin ook vrouwen politiek tot hun recht konden komen. Niet alleen de meest uitzonderlijke vrouwen die biografen zo graag uitlichten, maar ook die uit 'gewone' adellijke en patricische families. Het boek *Elite Women in English Political Life* gaat specifiek in op verschillende vormen van hun politieke betrokkenheid. Die kende een zeer grote variëteit en liep van de top van de aristocratische elite tot de vrouwen uit de onderste lagen van de samenleving. Ik zeg het opnieuw, ik kijk heel breed. Hoewel er altijd vrouwen waren met persoonlijke invloed op de politieke beslissingen van hun echtgenoten, konden vrouwen op alle niveaus van de samenleving ook betrokken zijn bij de politiek als politieke gastvrouwen, door hun betrokkenheid bij patronage als cliënten, makelaars ('brokers') of patroons (beschermers), of via hun betrokkenheid bij de verkiezingspolitiek. Terwijl sommige elitevrouwen electorale invloed erfden, en anderen de politieke belangen van het gezin behartigden als weduwen of als moeders van minderjarige zonen, konden vrouwen lager op de sociale ladder ook betrokken zijn bij de electorale politiek. Vóór de electorale hervorming in 1832 bestonden er in Engeland talloze verschillende vormen van kiesrecht, en sommige hiervan gaven vrouwen meer kiesrechten dan andere. In sommige vrije *boroughs* (soort district waar de stem berustte bij mannen aan wie de status van 'free man' was verleend) hadden de weduwen of de oudste dochters van vrije mannen het recht om hun (nieuwe) echtgenoot tot kiezer te maken. Dit was net zo waardevol als een bruidsschat! In een andere kleine categorie *boroughs* – *burgage boroughs*, waar de stem verbonden was aan het eigendom en niet aan de persoon – hadden de vrouwen die legaal eigenaar waren van *burgage* (eigendom) stemrecht. De praktijk in de achttiende eeuw was dat ze niet zelf stemden, maar ze hadden het recht om volmachten aan te wijzen die namens hen zouden stemmen – en dit was iets waardoor ze vaak herhaaldelijk werden gevraagd om hun invloed als er verkiezingen waren. Ten slotte waren er in talrijke *boroughs* vrouwen die als getuigen optraden bij verkiezingen (en later bij parlementaire processen, wanneer een verzoekschrift werd ingediend bij het parlement over de verkiezingsuitslag). Ze gebruikten hun persoonlijke kennis van de lokale bevolking en huizen om te bewijzen of kiezers daadwerkelijk stemrecht hadden. Als zodanig droegen zij formeel bij aan de verkiezingsuitslag.

Verzet jouw onderzoek zich ook tegen de these dat de scheidslijn tussen aanvaardbaar en onaanvaardbaar vrouwelijk politiek gedrag scherper werd met de opkomst van de meer geformaliseerde democratische politiek vanaf het einde van de achttiende eeuw?

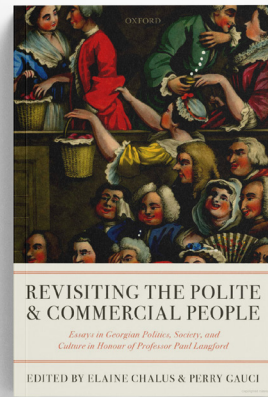
Nee, die tendens zie ik ook bij mijn eigen onderzoek. Tegelijkertijd zie ik dat achttiende-eeuwse vrouwen die bereid waren creatief te werken binnen het familiale model, politiek actief konden blijven. Het onderzoek naar de vraag tot in hoeverre ze dat ook nog in dezelfde mate deden in de negentiende eeuw, loopt volop. Afgelopen september sprak ik daarover op het tweedaags symposium *Informal spaces and practices of diplomacy, 1750-1850* in Oxford, georganiseerd door de Deense historicus Kristine Dyrmann. Zij traceerde vormen van politieke sociabiliteit zelfs in Europese kuuroorden, zoals Bad Pyrmont (in de tegenwoordige Duitse deelstaat Nedersaksen). Heel interessant. Mijn ideeën over gender en sociale politiek sluiten nauw aan bij de vernieuwingstendenzen die recentelijk de historiografische agenda van *New Diplomatic History* zijn gaan beheersen. Diplomatenvrouwen en echtgenotes van politici en vorsten onderhielden het sociale netwerk, dat vaak één op één met het politieke overlapte, via het schrijven van brieven. We hadden een discussie over 'epistolaire diplomatie', een thema dat jij [ondergetekende] met je voordracht inbracht. De archieven liggen vol met getuigenissen daarvan. Politieke historici hadden er lange tijd weinig belangstelling voor. Zoveel brieven van vrouwen, vrijwel altijd gearchiveerd onder het kopje 'privé-' of 'familie materiaal', wat kan daar nu politiek relevant aan zijn? Maar vrouwen gaven elkaar allerlei sociale en ook politieke informatie door, en ook dat kan als politiek relevant aangemerkt worden. Dat geldt helemaal als het correspondenties betreft tussen echtgenotes van politieke figuren op historisch belangrijke momenten, zoals revoluties en oorlogen. De bestudering van diplomatieke processen aan de hand van de transnationale netwerken die mede door de correspondenties van ambassadeursvrouwen onderhouden werden, is ook voor de wereld van nu van buitengewoon groot belang. Zelf bestuurde ik nu het Congres van Wenen vanuit het vraagstuk hoe vrede nu eigenlijk gemaakt wordt. In 1815 onderhandelden in Wenen honderden Europese staatshoofden en hun diplomaten over de toekomst van het postnapoleontische Europa. Vrouwen adviseerden de organisatie van het congres in brieven en waren publiekelijk zichtbaar aanwezig in het sociale gedruis eromheen, bij informele bijeenkomsten, zoals de vele bals met dans en muziek. Zoals ik ook tijdens het symposium in Oxford constateerde, mede naar aanleiding van de *key note* van de Australische hoogleraar Glenda Sluga, lijkt het er steeds meer op dat de politieke betrokkenheid van vrouwen zeker tot 1815 doorging, en waarschijnlijk nog tot ver daarna.

Je was en bent erop uit om ons begrip van wat politiek is danig op te schudden. Waar komt je gedrevenheid om dit concept historiografisch op de kaart te zetten vandaan?

Ik heb hier lang niet bij stilgestaan, maar nu ik ouder word, en mijn werk steeds beter overzie, realiseer ik mij meer dan tevoren wat de oorsprong moet zijn van mijn drijfveer om het

begrip politiek zo fors op te willen rekken. Waarom ik mij al zo lang interesseer voor de sociale en de lokale dynamiek van de politiek in het achttiende-eeuwse Engeland. Dat heeft naar mijn gevoel te maken met mijn vroegste jeugdherinneringen aan mijn vader. Hij was namelijk niet alleen boer, maar ook actief in de plaatselijke politiek. Als klein meisje zag ik wat ervoor nodig was om op heel concreet, dagelijks gemeenschapsniveau, zaken voor elkaar te krijgen. De aanleg van een weg of een goot voor de afwatering van een erf, of publieksvoorzieningen op het platteland: mijn vader praatte met iedereen, en luisterde. Ik noem dat ‘person to person politics’. Heel effectief. Ik heb er zelf ook enige ervaring mee opgedaan toen ik voor de Labour Party campagne voerde door langs de deuren te gaan om met mensen te spreken over hun problemen en de verkiezingen. Voor mijn vader waren de boerinnen net zo goed als hun mannen legitieme gesprekspartners. Op de boerderij werkten ze immers nauw samen, de vrouwen waren even competent. Dat zie ik ook in mijn historisch onderzoek terug. Het is een pragmatische vorm van politiek bedrijven, gericht op het veiligstellen van de eigen belangen en die van de gemeenschap. In de achttiende eeuw waren vrouwen wel politiek betrokken, maar nog niet altijd gedreven door hoog verheven idealen. Sommige vrouwen waren betrokken bij de politiek omdat ze macht, winst of status voor hun eigen familie wilden verwerven. De correspondenties van achttiende-eeuwse politici getuigen van het feit dat vrouwen netwerken en persoonlijke contacten aangingen om zo hun eigen belangen veilig te stellen. Om hun doelen te bereiken, handelden ze op dezelfde manier als hun mannelijke tegenhangers. We kunnen andere vrouwen vinden, lager op de sociale ladder – vrouwen die vaak geen ander spoor achterlaten in de archieven – als we de archieven van omstreden verkiezingen bestuderen (de verkiezingsuitslagen die tot aan het parlement werden uitgevochten). Daar kun je vrouwen vinden die bijvoorbeeld tollenaars, bedienden, wasvrouwen of schoorsteenvegers zijn, die getuigen van hun ervaringen met verkiezingen en helpen bij het bewijzen of weerleggen van zaken die vaak berustten op beschuldigingen van omkoping en corruptie.

Je zegt dat de politiek van de laat achttiende eeuw niet alleen ging over het parlement en de politici omdat de politiek ook een sociale dimensie had en vrouwen daarin belangrijke actoren zijn geweest. De verruiming van het begrip politiek zoals jij die voorstaat, heeft die ook implicaties voor de bestudering van andere perioden? Jazeker, absoluut. Mijn verbredende definitie heeft implicaties voor historici van alle perioden, omdat het vragen oproept over de manier waarop we de politiek zelf conceptualiseren. Mijn benadering is ‘multi-vocaal’ en inclusief. Zo’n benadering van meerstemmigheid door ook vrouwen bij het historisch parlementair onderzoek te betrekken, is niet alleen van belang voor een beter begrip van het verleden. Het vergroot ook ons inzicht in de problemen van ons democratisch bestel die tegenwoordig spelen. Ons systeem is gebaat bij de deelname van groepen van diverse achtergronden. Dat is nu nog te weinig het geval. Ik maak mij grote zorgen over de politieke gevolgen

Elaine Chalus en Perry Gauci, (red), *Revisiting the polite & commercial people: Essays in Georgian Politics, Society, and culture in honour of Professor Paul Langford* (Oxford 2019).

van het oprukkend populisme en het toenemende gebrek aan meerstemmigheid van het publieke debat. Het politiek analfabetisme neemt hand over hand toe. Het is de taak van historici daaraan een halt toe te roepen, want het brengt onze democratie in gevaar. Breng scholieren en studenten democratische kennis en omgangsvormen bij. Politieke representatie omvat meer dan alleen de hoge politiek.

Recentelijk, onder invloed van de coronacrisis, ben ik mij gaan interesseren voor het verschijnsel eenzaamheid, nu en door de eeuwen heen. Denk bijvoorbeeld aan de echtgenotes, dochters en moeders van de soldaten die jaren van huis waren om te vechten in de Napoleontische oorlogen. Ik ben voor de analyse van eenzaamheid ook gedoken in de toepassingsmogelijkheden van emotiegeschiedenis. Het eenzaamheidsonderzoek bleek vruchtbaar. Er ligt inmiddels een Routledge-bundel: *A History of Loneliness*. Dit is ook een belangrijk politiek thema, nu en in de toekomst. Als mensen vanuit hun eenzaamheid alleen nog in hun eigen digitale bubbels leven en daar hun informatie uit halen, vermeerderd hun kennis niet en missen ze de sociale dwarsverbanden die noodzakelijk zijn voor een vitale democratie.

Ik ontmoette Elaine Chalus afgelopen september bij het symposium *Informal spaces and practices of diplomacy, 1750-1850* in Oxford. Bovenstaande tekst is deels geschreven op basis van Chalus' *closing remarks*, en op een interview dat ik afnam tijdens een Zoom-sessie op 16 januari 2023. Chalus leidt het *Eighteenth-Century Worlds Research Centre* en is lid van de redacties van *Women's History Review*, *Parliamentary History Journal* en de *History of Parliament Trust*, waar ze sectieredacteur is van het House of Lords, 1660-1832.

Zie ook: Elaine Chalus: "My dearest Tussy": Family, Navy and Nation in the Fremantle Papers, 1801-1814" (youtube.com)

(1) Frans Hogenberg, *Spaanse Furie: Gruwelikheden door de soldaten 1576* (Keulen, ca. 1576-1578). Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-78.784-147.

Verkrachting Verbeeld(t)

Nina Uelpenich

(2000) is doctoraatsstudente aan de Universiteit Gent. Ze doet onderzoek naar Gentse stadsgezichten als reflecties op het lokaal verleden (ca. 1500-1900). In haar masterscriptie onderzocht ze het gebruik van beelden van verkrachting in prenten over de Spaanse Furie te Antwerpen (1576).

Toepassingen van beelden van seksueel geweld ten tijde van de Spaanse Furie in Antwerpen (1576)

Verkrachting was een fundamenteel element in de weergave van de Spaanse Furie (1576) tijdens de Nederlandse Opstand. Dit droeg bij aan de Zwarte Legende, de afbeelding van de Spanjaarden als wrede, barbaarse mensen. Ook in Frans Hogenbergs prenten van de Spaanse Furie is seksueel geweld prominent aanwezig. Hoewel academici de publicaties over de Spaanse Furie al vaak onderzochten, bleef deze centrale plaats van de verbeelding van seksueel geweld vaak onderbelicht in de literatuur. De concrete casus van Hogenbergs prenten biedt een inzicht in de gelaagde manier waarop beelden van verkrachting gepercipieerd en benut werden in de zestiende eeuw. Dit onderzoek zal aantonen hoe de allegorie van de verkrachte vrouw dienst deed als *symbolic system*.

Inleiding

Van 4 tot 7 november 1576 vond de Spaanse Furie plaats, de plundering van het koningsgezinde Antwerpen door de muitende soldaten van het leger van de Spaanse koning Filips II (1527-1598). Dit gebeurde in het kader van de Nederlandse Opstand (1566-1609). Door steden te plunderen, vervulden de soldaten hun financiële eisen. De Spaanse kroon had na verloop van tijd door de vele oorlogen niet genoeg fondsen om haar troepen volledig en consequent uit te betalen.¹

De Nederlandse Opstand werd gekenmerkt door een groot corpus aan propaganda die de beeldvorming van toen en de herinnering aan dit conflict tot vandaag tekent. Deze muiterij van het Spaanse leger was volgens toenmalige bronnen van een ongeziene brutaliteit. Allerhande pamfletten, kronieken en (nieuws)prenten vermelden hoe de muitende soldaten op verschrikkelijke wijze burgers vermoordden, huizen vernielden en vrouwen verkrachtten. Opvallend is dat deze afbeeldingen steeds verwezen naar het seksueel geweld van Spaanse soldaten tegen vrouwen. Deze fundamentele plaats van de weergave van verkrachting komt ook in Frans Hogenbergs (1535-1590) prenten terug. Hij publiceerde in het jaar van de Spaanse Furie zes nieuwsprenten over deze gebeurtenis.²

Academici hebben in deze context weinig geschreven over de weergave van verkrachting in de prenten van Hogenberg.³ Zo beperkt Ramon Voges in *Print and power in early modern Europe (1500-1800)* zich tot een politieke benadering van deze prenten van de gewelddadige plundering van steden als Antwerpen. Hij beschrijft er uitvoerig de verschillende aspecten van Hogenbergs prenten en hoe deze de steun voor de Nederlandse Opstand bevorderden, maar hij gaat slechts kort in op de vraag hoe de afbeelding van verkrachting precies bijdroeg tot deze propaganda.⁴ Een aanzet tot dit onderzoek is te vinden in *Beggars, iconoclasts & civic patriots* uit 2008, waar Peter Arnade vertelt over de afbeelding van de Spaanse Furie in Antwerpen. Arnade stelt dat “[memorialists] played up tales of domestic robbery and rape to serve powerful, gendered metaphors of the city despoiled”⁵ en dat “[Hogenberg] not surprisingly accented this gendered theme in his Spanish Fury series”.⁶ Arnade gaat er echter niet op in waarom het niet verrassend was dat Hogenberg als graveur dit genderthema accentueerde, en hoe hij dit deed.⁷

Dit artikel zal de vraag beantwoorden hoe de representatie van seksueel geweld in de prenten van Frans Hogenberg dienst deed als *symbolic system*. *Symbolic system* wordt in navolging van het artikel ‘Gender: A Useful Category of Historical Analysis’ van de invloedrijke historica Joan Wallach Scott gedefinieerd als “The ways societies represent gender, use it to articulate the rules of social relationships, or construct the meaning of experience. Without meaning, there is no experience; without process of signification, there is no meaning [...]”⁸ Het gebruik van beelden van seksueel geweld is immers niet neutraal. Deze proberen niet enkel de realiteit te weerspiegelen, maar dragen een polariserende functie uit. Via bestaande culturele denkpatronen over man en vrouw (genderrollen) dragen beelden bij tot het grote corpus aan anti-Spaanse propaganda, dat gebruik maakte van De Zwar-

te Legende. De stad Antwerpen en haar bevolking werden in de beelden ideologisch beoordeeld. Zodoende werden de bestaande genderrollen gereproduceerd en verder in de toenmalige maatschappij bevestigd.⁹ Bovendien stelt de toonaangevende kunsthistoricus David Freedberg dat beelden het gevoel geven werkelijkheid te zijn, terwijl ze deze slechts afbeelden. Beelden konden dus een sterke emotionele reactie oproepen bij de toenmalige kijker.¹⁰

De prenten van Hogenberg vormen bovendien een bijzonder boeiende casus voor het onderzoeken van dergelijke genderdynamieken aangezien ze zowel op het gebied van tijd als ruimte een grote invloed hadden. Zo stelt de historicus Michel van Duijnen dat de prenten van het atelier van Frans Hogenberg tijdens de Nederlandse Opstand al snel de meest toonaangevende werden.¹¹ Ook na zijn dood bleven zijn prenten nog zeer invloedrijk. Zo namen kroniekschrijvers ze over in hun werken, zoals Pieter Christiaenszoon Bor (1559-1635) voor zijn kroniek zou doen. Zelfs vandaag zijn Hogenbergs prenten overal terug te vinden, in cursussen, op het internet en in boeken.¹²

De weergave van verkrachting in de (nieuws)prenten van Hogenberg verdient bijgevolg meer aandacht in historisch onderzoek omwille van drie redenen. Ten eerste vanwege het gebrek aan onderzoek naar het gebruik van verkrachtingsbeelden als politiek instrument, ten tweede vanwege de specifieke aard van Hogenbergs prenten als voornamelijk visuele bronnen (zoals verklaard werd door Freedberg) en ten slotte vanwege de bijdrage die het zal leveren aan het vakgebied van gendergeschiedenis.

Ik laat hier het vraagstuk over de precieze invulling van seksueel geweld bewust onbeantwoord. Seksualiteit, zoals gesteld door Michel Foucault, is immers geen constante.¹³ Bovendien zwijgen de meeste procesverslagen volgens Lyncal Roper over de precieze invulling van een misdaad als seksueel geweld. Ik besluit daarom om seksueel geweld en verkrachting afwisselend als synoniemen te gebruiken.¹⁴ Zo wil ik vermijden eender welke hedendaagse definitie van seksueel geweld anachronistisch op het verleden te projecteren. Het herkennen van seksueel geweld op de prenten van Hogenberg wordt in het vervolg van dit artikel geduid.

Dit artikel spitst zich bovendien enkel toe op seksueel geweld tegen vrouwen. Het begrip kuisheid en de maatschappelijke verwevenheid ervan is immers van cruciaal belang voor het begrijpen van seksueel geweld in zestiende-eeuws Brabant. De vrouw werd verondersteld een kuis leven te leiden. Dit betekende onder andere dat zij alle verleiding zou weerstaan en een aanval zoals verkrachting zou voorkomen, ‘een echt kuisse vrouw’ zou immers niet verkracht worden. Hiermee bedoel ik niet dat seksueel geweld tegen mannen destijds niet bestond. Hogenberg creëerde zijn prenten echter met deze vooringenomenheid.¹⁵

Seksueel geweld in de prenten van Frans Hogenberg

Vooraleer over te gaan tot de analyse van het gebruik van beelden van seksueel geweld is het van belang aan te duiden waar en op welke wijze dit seksueel geweld afgebeeld wordt. Hoewel Hogenberg maar liefst zes prenten over de Spaanse Furie in Antwerpen graveerde, worden op drie seksueel ge-

(2) Frans Hogenberg, *Spaanse Furie: Moord in de straten 1576* (Keulen, ca. 1576-1578). Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-78.784-146.

weld afgebeeld. Het gaat hier om de prenten: *Gruwelikheden door de soldaten* (1), *Moord in de straten* (2) en *Stadhuis in brand* (3).¹⁶ Dit seksueel geweld tegen vrouwen is op het eerste gezicht niet makkelijk te herkennen. Wel springt direct in het oog hoe op de prent over de gruwelijkheden begaan door de soldaten (1), aan de rechterkant een Spaanse soldaat een vrouw ophangt aan haar borsten en aan de linkerkant een andere soldaat een naakte vrouw aan haar handen ophangt.

Toch insinueren deze prenten wel seksueel geweld. Verkrachting wordt in de zestiende eeuw, wegens de moeilijk weer te geven aard van de daad, immers op verschillende manieren in beeld gebracht. Grofweg twee factoren dragen hiertoe bij. Enerzijds is het niet toestemmen van de ene partij moeilijk in een statisch beeld vast te leggen. Anderzijds zorgt de intieme aard van verkrachting er in de zestiende eeuw voor dat prentmakers en auteurs andere manieren gebruikten om het weer te geven. Zodoende worden alternatieve manifestatievormen toegekend aan seksueel geweld, wat resulteert in de totstandkoming van nieuwe gender betekenissen op een performatieve wijze.¹⁷ Kunsthistorica Yannice De Bruyn zet drie manieren uiteen waarop verkrachting afgebeeld kan worden: via een metonymie van de daad zelf, via een analogie of via een metonymie van de gevolgen van de daad. Ook andere historici zoals Amanda Pipkin en Anne Greenfield volgen, op een weliswaar impliciete manier, deze beschouwing.¹⁸

Bij een metonymie van de daad zelf geeft het beeld één enkel aspect van de daad weer en staat dit voor het volledige gebeuren. Zo kan het vasthouden van de vrouw haar verkrachting voorstellen. Op de prent over de Spanjaarden in de Antwerpse straten (2) bijvoorbeeld, houdt rechtsonder een soldaat een vrouw aan haar haren tegen. Iets verder trekt een andere soldaat een vrouw aan haar arm voort. Ook op Hogenbergs prent met de gruwelijkheden begaan door de soldaten (1) links van het midden, houden twee soldaten twee vrouwen aan hun haren tegen.

Beelden kunnen verkrachting tevens via een analogie weer geven. Zo roept de dreiging van neergestoken te worden of het letterlijk binnenkomen van de scène in theaterstukken verkrachting op door het penetratieve aspect. Ook deze voorstelling komt terug in Hogenbergs prenten. Op de prent *Moord in de straten* (2) rechts van het midden valt een soldaat een vrouw met een zwaard aan. Ook de soldaat die met geheven zwaard letterlijk het beeld van onderuit binnenkomt (en dus penetreert), kan als analogie voor verkrachtingen gezien worden.

Tot slot kan via de gevolgen van verkrachting een metonymie de daad zelf weergeven. Hierbij toont het beeld bijvoorbeeld de fysieke gevolgen van verkrachting, zoals gescheurde kleren, warrige haren of blote voeten. Voornamelijk de prent *Gruwelikheden door de soldaten* (1) geeft meerdere ontblote vrouwen met verwilderde haren weer.

De prenten van Hogenberg over de Spaanse Furie maken dus van alle drie technieken gebruik om verkrachting voor te stellen. Deze verbeelden zodoende seksueel geweld. Bovendien deelt ook het onderschrift ons mee dat de Spanjaarden vrouwen verkrachten: “[...] und jungfrauen geschent [...]” (2).

Verkrachting als deel van de anti-Spaanse propaganda en Zwarte Legende

De verbeelding van verkrachting in de prenten van Hogenberg over de Spaanse Furie droeg bij tot het demoniseren van de Spanjaarden. Zo geeft de auteur van het anonieme Nederlandstalige pamflet *Warachtige beschrijvinghe van het innemen van Antwerpen* uit 1576 een oplistening van de gruwelijke feiten van de Spanjaarden en vertelt over de vele “vrouwen en maagden” die tijdens de Spaanse Furie verkracht werden. De auteur vermeldt reeds in de titel de “onghehoorde vrouwen cracht ende maechden schenderye”.¹⁹ Verder vertelt hij over Spanjaarden die ouders dwongen hun dochter uit het klooster te halen en “tusschen twee spaniaerden in een bedde te brengen”.²⁰

(3) Frans Hogenberg, *Spaanse Furie: Stadhuis in brand 1576* (Keulen, ca. 1576-1578). Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer RP-P-OB-78.784-145.

Dit veelvoorkomend narratief steunde op de traditie van de Zwarte Legende. Deze kende haar oorsprong tijdens de Italiaanse oorlogen (1536-1538). Dit waren oorlogen tussen Frans I van Frankrijk en Karel V over de controle in Noord-Italië. Tijdens dit conflict kregen de Spaanse soldaten de reputatie van gewelddadige barbaren. Anti-Spaanse propagandisten en autoriteiten ontwikkelden een gedachtegoed dat een Spaanse natuurlijke aanleg voor hoogmoed, wreedheid, bedrieglijkheid en machtswellust onderscheidde. Ook andere tegenstanders van Spanje namen deze Zwarte Legende al snel over en dikten het aan om zo de Spanjaarden te demoniseren en ze te isoleren van het Europese politieke landschap. Deze demonisering steunde op beelden van de gruwelijke daden van de Spanjaarden in de Amerikaanse kolonies, tegen de Joden en Moren in Spanje en tegen protestanten elders in Europa. De Inquisitie werd tevens een belangrijk deel van deze Zwarte Legende. Dit kwam voornamelijk door de mysterieuze aard van de Inquisitie en de geringe objectieve kennis die er buiten Spanje over aanwezig was. Hierdoor vulden de geruchten, die via een omweg vanuit Spanje de Nederlanden bereikten, of de verbeelding van personen die meenden de waarheid over de Inquisitie te kennen, deze kennis aan. Dit versterkte nogmaals het beeld van de 'moordende en intolerante Spanjaarden'.²¹

De Nederlanders namen dit anti-Spaanse discours tijdens de Nederlandse Opstand over. Pamfletten, nieuwsprenten en kronieken versterkten en verspreidden het idee van het Spaanse gevaar verder. Voor deze demonisering van de Spanjaarden verspreidden onder andere de Nederlandse propagandisten regelmatig beelden van seksueel geweld begaan door Spaanse soldaten.²² Op die manier werd door hen doelbewust een gemeenschappelijk belang voor de verdeelde Nederlanders gecreëerd. De Nederlanden waren immers een vrij recente constructie waar een gemeenschappelijke identiteit nog ontbrak. Deze Spaanse zondebok zorgde voor een nieuwe collectieve identiteit voor de Nederlanders.²³

Volgens de historicus Koenraad Wolter Swart maakte de Zwarte Legende gebruik van grofweg vier thema's: de duivelse aard van de Spaanse Inquisitie, de ondeugden en misdaden van Filips II, het Spaanse project van een universeel rijk en de intrinsieke wreedheid van de Spanjaarden. De anti-Spaanse propaganda rond de Nederlandse Opstand maakte voornamelijk gebruik van het tweede en laatste thema. Terwijl deze propaganda de Nederlanden weergaf als slachtoffers van het Spaanse beleid en bevrijders van de nieuwe wereld, portretteerde het de Spanjaarden als de vijanden van onder andere het huwelijk, het respect voor het oude, de zedigheid en andere Nederlandse deugdzamen.²⁴ Daarbij stelt Swart vast dat ook de jaloezie van de Nederlandse mannen ten aanzien van de Spaanse soldaten een reden was voor deze anti-Spaanse propaganda. Heel wat Nederlandse vrouwen zouden volgens hem uitgekeken hebben naar de komst van deze soldaten.²⁵

Ook Hogenberg maakte succesvol gebruik van deze stijltraditie voor het verbeelden van de Spaanse Furie. Dit leidde tot het verbeelden van de zogenaamde 'Spaanse barbaren', die via verkrachting van Nederlandse vrouwen de mannen emasculerden, het nageslacht in gevaar brachten en zo de volledige Nederlandse samenleving aanvielen.²⁶ Hogenberg uit niet enkel op de afbeeldingen maar ook in de onderschriften kritiek op de "brutale en goddeloze Spanjaarden" ("Spaniard gottlose hend") (3). Deze eenzijdige beschuldiging van Spaanse soldaten is onjuist. Ook Italianen, Duitsers, Walen en soms Albanen vochten in het Spaanse leger.

De Zwarte Legende vindt dus ook in Hogenbergs prenten weerslag.²⁷ Ondanks gebrek aan genetisch bewijs, geloven bovendien heel wat Antwerpenaren nog steeds dat ze 'Spaans bloed' zouden hebben ten gevolge van de vermeende verkrachtingen van de Spanjaarden tijdens de zestiende eeuw.²⁸ Dit toont duidelijk de impact die een dergelijk geschiedbeeld kan hebben.

Dankzij realiteitseffecten zorgde Hogenberg er bovendien voor dat de impact van zijn boodschap sterker binnenkwam bij de toeschouwer. Om het verbeelde seksueel geweld succesvol als propagandistisch wapen te kunnen gebruiken, moest de toeschouwer zich immers kunnen identificeren met het gevaar waarvoor deze propaganda waarschuwt. Hogenberg creëerde zijn prenten van de Spaanse Furie op een dergelijke manier dat de Spaanse dreiging werkelijkheid lijkt te worden. De toeschouwers krijgen hierdoor het gevoel dat deze 'gruwelijke Spanjaarden' hen persoonlijk aanvallen. Deze realiteitseffecten die onder andere Ramon Voges uiteenzette, kunnen opgedeeld worden in vier aspecten. Ten eerste krijgt de verbeelde gebeurtenis een temporele structuur door het weergeven van verschillende acties op verschillende ruimtelijke plaatsen in het beeld. Wanneer de toeschouwer zijn ogen van de ene naar de andere zijde van de prent laat glijden, lijkt het bijgevolg als was hij of zij zelf toeschouwer van de lopende actie. Hogenbergs prent *Gruwelikheden door de soldaten* (1) geeft dit duidelijk weer. Hij creëert er een tijdsindeling door het scheiden van de verschillende acties via muren en andere visuele aspecten. Het lijkt alsof de prent tot leven komt en de personages bewegen. Ten tweede versterken de details, zoals die van de gebouwen en het uitzicht van Antwerpen, dit realiteitseffect. Deze voegen niets toe aan de vertelling van het evenement zelf, maar creëren een vals gevoel van werkelijkheid. Ten derde zorgt het perspectief van deze beelden ervoor dat de toeschouwer deel lijkt te nemen aan de gebeurtenis. Dit perspectief geeft het gevoel oog in oog te staan met de personages in de prent, waardoor de kijker zelf getuige lijkt te worden van de gruwelijke afgebeelde acties. Dit is duidelijk zichtbaar op de prent *Moord in de straten* (2) waar onderaan het beeld voorbijgaande personages slechts voor een deel afgebeeld staan, net zoals de toeschouwer ze in werkelijkheid zou zien. Dit brengt mij bij het vierde en laatste realiteitsversterkende kenmerk, namelijk de herkenbaarheid van de actoren.

Het beeld geeft de personages op een dergelijk herkenbare manier weer, dat men zich ermee kan identificeren. Dit zorgt bovendien voor de identificatie met de slachtoffers van seksueel geweld. Hierdoor krijgt het seksueel geweld immers een erg indringend karakter.²⁹

Ook het gebruik van andere stijlfiguren, zoals de katholieke martelaressen iconografie, zorgde ervoor dat de toeschouwer deze prenten en hun politieke boodschap beter begrepen. Op die manier versterkte het de geloofwaardigheid van de publicaties en daarbij de propaganda-effecten. Zo verbeeldt Hogenbergs prent (1) Spanjaarden die twee vrouwen martelen. De Spanjaarden hangen de ene vrouw aan haar borsten op en de andere aan haar handen, waarbij ze een gewicht aan haar voeten vastmaken. Volgens Pipkin komt deze verbeelding vanuit de katholieke iconografie van martelaressen, die het geweld van ongelovigen afbeeldt als gericht tegen de borsten en naakte lichamen van deze katholieke heiligen. Zo stelt de katholieke iconografie de Heilige Agatha regelmatig voor met haar borsten op een schaal, of door ongelovigen die haar folteren door met tangen haar borsten af te knippen. Deze prent beeldt bijgevolg een aanval door de 'intolerante Spanjaarden' op het religieuze gezin af.³⁰

Verkrachting verbeeldt de stad Antwerpen

Hogenberg geeft in zijn prenten de stijlfiguur van verkrachting niet enkel weer als propagandamiddel ter demonisering van de Spanjaarden. Het fungeert eveneens als allegorie voor het ideologisch beoordelen van de stad Antwerpen en haar bevolking. Reeds sinds de oudheid werd het beeld van verkrachting als stijlfiguur gebruikt. Verkrachting werd als metafoor gebruikt, niet in de eerste plaats vanwege de kwaadaardige en barbaarse beschouwing, maar juist vanwege de kneedbaarheid en plooibaarheid van het onderwerp, dat verschillende esthetische, politieke en ideologische doeleinden kon belichamen. De omgang met verkrachting weer-

spiegelde heel wat normen, waarden en angsten die op dat moment van belang waren. Het gebruik van deze metafoor maakte het dus mogelijk om via seksueel geweld algemene ideologieën van een maatschappij te bespreken. Het is juist deze “overstijging van het fysieke”³¹, zoals kunsthistorica Yannice de Bruyn stelt, dat verkrachting een goede allegorie maakt voor bijvoorbeeld oorlog.³²

De allegorie van een stad als vrouw kent haar oorsprong in de klassieke oudheid, waarbij onder andere in het Latijn steden een vrouwelijk grammaticaal geslacht kregen, zo stelt de Bruyn. Deze traditie zette zich voort tijdens de vroegmoderne tijd en bij de ontwikkeling van de soevereine macht. Om deze nieuwe soevereine macht en zijn volk voor te stellen, werd gekozen voor de metafoor van het huwelijk. Op die manier stonden beide partners in een complementaire verhouding tot elkaar. Hieruit ontstond het idee van de vorst die het vrouwelijke volk het hof maakte. Het voordeel van deze metafoor was de wederzijdse afhankelijkheid van man en vrouw. Aan de hand van de zogenaamde ‘bruidsschat’ van het volk bezat de vorst immers de middelen om te heersen, waarvoor hij in ruil zijn volk steeds zou blijven beschermen.³³ Indien de vrouw bijgevolg verkracht weergegeven werd, betekende deze verbeelding een aanval op de inwoners van de stad of staat en werd dit illegitiem gebruik van macht bekritiseerd.

De allegorie van de verkrachte vrouw in Hogenbergs beelden, riep de toeschouwer op om de Spanjaarden af te keuren, met de Antwerpenaren te sympathiseren en hen te verdedigen. Zo veroordeelden ze de acties van de Spanjaarden en het beleid van Filips II in de Nederlanden. De verkrachte vrouw als allegorie voor de stad Antwerpen of de volledige Nederlanden, beeldt Antwerpen en de Nederlanden dus af als slachtoffers van de ‘barbaarse en brute Spanjaarden’. Het menselijk lichaam werd in tijden van oorlog reeds vaak gebruikt om gemeenschappelijk leed en angsten uit te drukken. Aangezien verkrachting toen ook een schandelijke daad was die enkel verachtelijke mensen zouden plegen, fungeerde de verbeelding van seksueel geweld van de vijand (op dat lichaam) als middel om de daders in diskrediet te brengen en het illegitiem gebruik van macht te bekritisieren. De verbeelding van de verkrachting van vrouwen gaf weer hoe de daders de maatschappij in haar geheel aanvielen samen met alles waar deze maatschappij voor stond. Op dezelfde wijze kon het verbeelden van seksueel geweld bijgevolg een waarschuwing voor het werkelijke gevaar van verkrachtingen door soldaten in zich dragen. Prentmakers, zoals Hogenberg, waren het gewoon te werken met stijlfiguren.³⁴ Deze iconografische traditie van het gebruik van beelden van verkrachting als allegorie voor een aangevallen stad werd in sommige gevallen overigens visueel verduidelijkt. Hogenbergs prent van de plundering van Mechelen positioneert een ontblote vrouw in het midden van het beeld, onder de kathedraal en de naam van de stad (4). Deze positionering versterkt de link tussen de stad Mechelen en de verkrachte vrouw visueel.³⁵

De allegorie van verkrachting is echter niet even eenduidig als gedacht. Antwerpen moest niet enkel verdedigd worden tegen de ‘verkrachtende Spanjaarden’, maar deelde zelf in de schuld van haar verkrachting. Zo zorgde de visualisatie van

het politieke lichaam als lijdend vrouwelijk lichaam niet enkel voor de verbeelding van de algemene malaise van de aangevallen samenleving, maar ook voor de berisping van de vrouw en de samenleving zelf. De toeschouwer zou door de verbeelding van verkrachting immers de eer en kuisheid van de vrouw in twijfel trekken. Een vrouw werd verondersteld een kuis leven te leiden. Dit betekende onder andere dat zij alle verleiding zou weerstaan en een aanval zoals verkrachting zou voorkomen. Indien zij hierin slaagde, zou haar niets tekortkomen. Haar positie in de maatschappij zou vaststaan, haar man zou haar blijven onderhouden en haar kinderen zouden opgroeien als legitieme erfgenamen. Een ‘echt kuis vrouw’ zou bijgevolg niet verkracht worden. In dit geval zinspeelden de bronnen dus op de gedeelde schuld van de stad en bevolking in de gruwelijkheden van de Spaanse Furie. Bovendien was verkrachting meer dan een fysieke misdaad, maar ook een vermogensdelict tegen het bezit van de vader of man. Hierbij bekritiseerde deze allegorie enerzijds de mannen voor het niet beschermen van hun stad en samenleving en anderzijds spoorde het aan om dit in de toekomst te vermijden en hun stad te beschermen als was het hun zus of dochter.³⁶

Ook de onderschriften van Hogenbergs prenten over de Spaanse Furie (zie bijvoorbeeld 1), beschuldigen de inwoners. Zo beschrijven ze de gruwelijkheden begaan door de Spanjaarden in Antwerpen als Gods rechtvaardige straf, wegens de hebzucht en gulzigheid van de inwoners van Antwerpen, die enkel aan hun rijkdom dachten. Mede onder de prent *Stadhuis in brand* (3) stelt Hogenberg duidelijk: “Was hilft dir ietz dein pracht und gut; Dein finantz, wucher und practick.”³⁷ Doordat deze prenten en teksten Antwerpen afbeelden als seksuele, wellustige vrouw, beoordelen zij dus tegelijk de Antwerpenaren en verspreiden zij een duidelijke morele boodschap: wellust en overvloed zijn gevaarlijk en zullen bestraft worden.³⁸

Conclusie

Via de allegorie van seksueel geweld tegen vrouwen deden de prenten van Frans Hogenberg dienst als politiek wapen voor het verspreiden van ideologische boodschappen. Het afgebeelde seksueel geweld op de prenten van Hogenberg werkte polariserend: de prenten zetten aan de Spanjaarden af te keuren, met de Antwerpenaren te sympathiseren en hen te verdedigen. Het beschrijven van enerzijds de Spanjaarden als verkrachtende beulen en anderzijds het kritiek uiten op de inwoners van Antwerpen, beïnvloedde het publiek ideologisch en zette aan tot politieke actie. Deze prenten maakten dus deel uit van de anti-Spaanse propaganda die tijdens de Nederlandse Opstand bijdroeg aan de Zwarte Legende, de voorstelling van de Spanjaarden als wrede, barbaarse wezens. Dit zorgde voor het massaal demoniseren van de Spaanse soldaten en het Spaanse beleid.

Gender werd in deze casus dus niet enkel gebruikt ter verspreiding van ideologische boodschappen maar kreeg hierdoor ook zelf vorm. Dit *symbolic system*, namelijk de allegorie van de verkrachte vrouw, reproduceerde en versterkte op die manier normatieve denkwijzen over gender. Zo bekrachtigen deze prenten het discours over kuisheid dat de schuld

van verkrachting (gedeeltelijk) bij het (vrouwelijk) slachtoffer legde. Evenzo wordt de zwakte van vrouwen en de behoefte aan bescherming door mannen versterkt. Bovendien verdiept deze allegorie ook de politieke dimensie van mannelijkheid. Scott vat dit laatste als volgt beknopt samen: “The legitimizing of war – of expending young lives to protect the state – has variously taken the forms of explicit appeals to manhood (to the need to defend otherwise vulnerable women and children), of implicit reliance on belief in the duty of sons to serve their leaders or their (father the) king, and of associations between masculinity and national strength.”³⁹

De verspreiding van deze allegorie met betrekking tot de Spaanse Furie heeft bovendien tot vandaag nog invloed, niet enkel in de overtuiging van heel wat Antwerpenaren in de genetische versmelting met Spanjaarden ten gevolge van de vele verkrachtingen door hen, maar ook in de stereotiepe denkwijzen die vandaag de dag nog steeds het denken over vrouwen en verkrachting beïnvloeden, zoals *victim blaming*. Bovendien kan ook deze studie niet los gezien worden van deze dynamieken en de performativiteit van gender. De ideeën die hier uiteengezet werden zullen onvermijdelijk bijdragen aan de betekenisgeving van onder andere de denkwijze over Spanjaarden en genderrelaties.

- 1 R. Fagel, *Protagonist of War. Spanish Army Commanders and the Revolt in the Low Countries* (Leuven 2021) 11-14; P. Arnade, *Beggars, Iconoclasts, and Civic Patriots. The Political Culture of the Dutch Revolt* (Ithaca 2008) 246.
- 2 R. Voges, *Das Auge der Geschichte. Der Aufstand der Niederlande und die Französischen Religionskriege im Spiegel der Bildberichte Franz Hogenbergs (ca. 1560-1610)* (Boston 2019) 1-3 en 279; Arnade, *Beggars, Iconoclasts*, 246; G. Parker, ‘Mutiny and Discontent in the Spanish army of Flanders 1572-1607’, *Past & present* 58 (1973) 38-52, aldaar 42-47; L. Kattenberg, ‘Military Rebellion and Reason of State. Pacification of Mutinies in the Habsburg Army of Flanders, 1599-1601’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 131:2 (2016) 3-21, aldaar 4.
- 3 Voor studies die zich richten op het gebruik van prenten in staatspropaganda zie onder andere: D. Horst, *De opstand in zwart-wit. Propagandaprenten uit de Nederlandse opstand (1566-1584)* (Zutphen 2003); N. Lamal, J. Cumby en H.J. Helmers (red.), *Print and Power in Early Modern Europe (1500-1800)* (Leiden 2021).
- 4 R. Voges, ‘Pictures and Power. The visual Prints of Frans Hogenberg’, in: N. Lamal, J. Cumby en H. J. Helmers (red.), *Print and Power in Early Modern Europe (1500-1800)* (Leiden 2021) 300-15.
- 5 Arnade, *Beggars, Iconoclasts*, 254.
- 6 Arnade, *Beggars, Iconoclasts*, 255.
- 7 Arnade, *Beggars, Iconoclasts*, 254-56.
- 8 J.W. Scott, ‘Gender. A Useful Category of Historical Analysis’, *The American Historical Review* 91:5 (1986) 1053-1075, aldaar 1063.
- 9 Horst, *De opstand*, 19-20; C. Klinkert, *Nassau in het nieuws* (Zutphen 2005) 61-62.
- 10 D. Freedberg, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response* (Chicago 2007).
- 11 M. Van Duijnen, ‘From artless to artful. Illustrated Histories of the Eighty Years’ War in the seventeenth century Dutch Republic’, *BMGN - Low countries historical review* 135:2 (2020) 4-33, aldaar 5 en 15.
- 12 U. Mielke en G. Luijten (red.), *Frans Hogenberg: Broadsheets* (Ouderkerk aan den IJssel 2009) VII; Voges, *Das Auge*, 1-3.
- 13 M. Foucault, *Histoire de la sexualité. 2: L’usage des plaisirs* (Parijs 1997).
- 14 L. Roper, *Oedipus and the Devil. Witchcraft, Sexuality, and Religion in early modern Europe* (Londen 1994) 58-60.
- 15 Y. De Bruyn, ‘“Help! Help! War wants to rape me!” War and Rape in a Dutch Peace Play of 1678’, *Journal for eighteenth-century studies* 41:4 (2018) 489-509, aldaar 500, 502-4; J. De Damhouder, *Practycke ende handbouv in criminele zaeken, verchiert met zommeghe schoone figuren ende beilden ter materie dienende*. J. Monballyu en J. Dauwe (red.) (Roeselare 1981) 166.
- 16 Rijksmuseum Amsterdam, *Rijksstudio*. Geraadpleegd op 9 november 2023: <https://www.rijksmuseum.nl/nl/rijksstudio>.
- 17 J. Butler, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity* (Londen 1999) 33.
- 18 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 499-500; A. Pipkin, *Rape in the Republic, 1609-1725. Formulating Dutch identity* (Leiden 2013); A. Greenfield (red.), *Interpreting Sexual Violence, 1660-1800* (Londen 2013).
- 19 Leiden, Universiteitsbibliotheek, Rare books, *Warachtige beschrijvinghe van het innemen van Antwerpen* (1576), THYS PF 258, n.g.
- 20 *Warachtige beschrijvinghe*, n.g.
- 21 W. Thomas, ‘De mythe van de Spaanse inquisitie in de Nederlanden van de zestiende eeuw’, *BMGN - Low countries historical review* 105:3 (1990) 325-53, aldaar 326-42; J. Pollmann, ‘“Brabanters do fairly resemble spaniards after all”. Memory, Propaganda and Identity in the Twelve Years’ Truce’, in: J. Pollmann en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 211-228, aldaar 218-219; M.H.D. Larmuseau e.a., ‘The Black Legend on the Spanish Presence in the Low Countries. Verifying shared Beliefs on genetic Ancestry’, *American Journal of Physical Anthropology* 166:1 (2018) 219-27, aldaar 220.
- 22 Voor voorbeelden van het gebruik van het motief van seksueel geweld ter versterking van de Nederlandse nationale identiteit, zie het werk van Amanda Pipkin.
- 23 Thomas, ‘De mythe’, 326-42; Pollmann, ‘Brabanters do’, 218-19; Larmuseau e.a., ‘The Black’, 220.
- 24 Swart, ‘The Black’, 38 J.N. Hillgarth, *The Mirror of Spain 1500-1700. The Formation of a Myth* (Ann Arbor 2000) 324.
- 25 K.W. Swart, ‘The Black Legend during the Eighty Years War’, in J.S. Bromley en E.H. Kossman (red.), *Britain and the Netherlands* (Dordrecht 1975) 36-57, aldaar 50.
- 26 Pipkin, *Rape in*, 62-63; Hillgarth, *The mirror*, 327.
- 27 J.N. Hillgarth, *The mirror*, 324; Horst, *De opstand*, 20.
- 28 Larmuseau e.a., ‘The Black’, 219 en 224.
- 29 Voges, ‘Picture’, 284 en 309-315.
- 30 Pipkin, *Rape*, 57-59.
- 31 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 499-500; Greenfield, *Interpreting sexual*, 2-3.
- 32 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 499-500; Greenfield, *Interpreting sexual*, 2-4.
- 33 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 492.
- 34 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 497-502; Voges, *Das Auge*, 281.
- 35 Voges, ‘Pictures’, 309.
- 36 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 502-4; De Damhouder, *Practycke ende handbouv*, 166.
- 37 J. Pollmann en E. Kuijpers, ‘Why remember Terror? Memories of Violence in the Dutch Revolt’, in: M. Ó Siocáir en J.H. Ohlmeyer (red.), *Ireland, 1641. Contexts and Reactions* (Manchester 2013) 176-196, aldaar 183.
- 38 De Bruyn, ‘“Help! Help!”’, 502.
- 39 Scott, ‘Gender’, 1073.

Kongsi's en kookboeken in het kamp

Kirsten Kerkhof

(2000) studeerde vorig jaar af als historicus aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het artikel is gebaseerd op haar bachelor scriptie *Cook books and sisterhood: Dutch women surviving the Japanese internment camps*.

Een genderperspectief op de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen

Wandkleed, een vrouwen-interneringskamp in Jappentijd Semarang 1942-1945. Vervaardiger wandkleed mevr. E.V.E. Bosman-Helant Muller. Coll.nr. 101090, Collectie Museon-Omniversum. cc.museon-omniversum.nl

“De Hollandsche vrouw laat zich van haar beste kant zien in deze dagen; haar houding tegenover de Jap en inlander is er een van: òns krijgen jullie nooit op de knieën. Hoe we ook zijn geknot en geaard: het hoofd dragen we hoog.” schreef Elis Verhagen in haar dagboek tijdens haar internering in het Tjihapit-kamp (West-Java). Het verhaal van Elis is één van de circa 25.000 verhalen van Nederlandse vrouwen die tijdens de Japanse bezetting op Java waren geïnterneerd. Hoe was deze ‘Hollandsche vrouw’ geknot en geaard? Hoe behield je je eigen (vrouwelijke) identiteit te midden van de uitdagende omstandigheden van het kamp, en wat zijn de ankerpunten die je vastgrijpt wanneer de wereld om je heen instort?

Inleiding

“Few women, in 1942, seemed so ill-equipped to survive the ordeal of Japanese captivity as the Dutch women of Java and Sumatra. Not only had they never toiled or spun, they had never cooked, kept house, changed nappies, bathed children

or suffered any of the hardships of war. [...] Putting on one's face, doing one's nails, going to one's hairdresser, lunching and playing bridge with one's girlfriends, dressing for dinner with one's husband and being cosseted by servants. That was the life of these women whom the Japanese were about to corral, with their children, in primitive compounds.”¹ Zo omschreef de Australische schrijver Russell Braddon de Nederlandse geïnterneerde vrouwen in het voorwoord van het boek *Vergeten* van Shirley Fenton Huie uit 1992. Volgens Braddon waren de Nederlandse vrouwen “pampered ladies of a now dismantled empire” oftewel verwende, in de watten gelegde vrouwen.² Uit deze omschrijving klinken de capaciteiten van deze vrouwen vrij hopeloos.

In dit artikel analyseerde ik een tiental egodocumenten, dagboeken en memoires, van Nederlandse vrouwen die in de Japanse interneringskampen hebben gezeten. Uit mijn kleinschalige onderzoek merkte ik op dat, ondanks de geprivilegieerde positie en bijbehorende aannames zoals Braddon die omschreef, de vrouwen toch uitermate creatief en standvastig

zijn geweest in het toepassen van hun overlevingsstrategieën. De vraag die ik specifiek stelde in dit artikel is: “Welke inzichten geeft de toepassing van een genderperspectief op de egodocumenten over de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen?” Veelal wordt er kritiek geuit op dit bronmateriaal vanwege de vermeende subjectiviteit en persoonlijke aard, wat het moeilijk zou maken om definitieve conclusies te trekken. Toch blijven deze bronnen waardevol en boeiend, vooral in de context van agency. Ze bieden een uniek perspectief op wat vrouwen zelf als cruciaal hebben ervaren in hun strijd om te overleven in de onmenselijke omstandigheden van het kamp.

In andere kampgeschiedenissen, zoals die van de Duitse concentratiekampen en de Russische goelag, werden al eerder genderspecifieke overlevingsstrategieën geanalyseerd die voortkomen uit de traditionele rolpatronen. Genderspecifieke vormen van agency en overlevingsstrategieën zijn in de huidige historiografie over de Japanse interneringskampen vaak nog onderbelicht gebleven. In het boek *Vergeten* kaartte Huie de complete misconceptie van de vrouwelijke ervaring in de Japanse interneringskampen aan. Ze schreef: “Internment was as barrowing an experience for every women as captivity was for any man.”³ De kern van haar pleidooi: de vrouwelijke ervaring moest in verhouding tot de mannelijke ervaring niet worden vergeleken als beter of erger, het was simpelweg *anders*.

Sinds de jaren negentig zien we een stijging in de publicaties over het leven en de ervaring van de Nederlandse vrouwen in de interneringskampen, met name door gepubliceerde memoires van voormalig geïnterneerde vrouwen. Zo zijn er memoires van overlevenden, zoals *Vrouwenkamp op Java* van Gon Boissevain en Lennie van Ampel, memoires van kampkinderen zoals die van Lise Kristensen in *De kleine gevangene* en memoires van overlevers van seksueel geweld zoals *De geknakte bloem*, waarin acht vrouwen geanonimiseerd hun verhaal doen.

Ook de zeer uitgebreide wetenschappelijke onderzoeken van Esther Captain droegen bij aan de kennis over de specifieke ervaring van vrouwen in de kampen. Captain is slechts een van de weinige onderzoekers die specifiek, maar alsnog vrij kort, de onderscheidende overlevingsstrategieën van vrouwen benoemde. Captain noemde religie, humor, dissociatie en trouw aan het koninkrijk als belangrijke copingmechanismen van vrouwen om zich staande te houden onder inhumane omstandigheden.⁴ Ondanks deze korte vermelding, komt de analyse van Captain over de copingmechanismen van vrouwen nog niet tot de volle potentie dat het onderwerp in zich heeft. Onderzoek naar de vrouwelijke genderrol als overlevingsstrategie kan nog verder worden uitgebreid. In andere kampstudies zoals die van Duitse concentratiekampen en de Russische goelag is de vrouwelijke genderrol al wel uitgebreider bestudeerd (en erkend) als overlevingsstrategie.

Het is belangrijk om kort stil te staan bij enkele conclusies uit deze studies. In de loop van de jaren negentig bracht een kleine groep van vrouwelijke historici de verscheidenheid en complexiteit van genderverschillen in getto's en concentratiekampen tijdens de Holocaust onder de aandacht. Er

werd een link gevonden tussen overlevingsstrategieën en de vrouwelijke genderrol. Een van de belangrijkste conclusies uit het werk *Women in the Holocaust* onder redactie van Dalia Ofer en Lenore Weitzman uit 1999 was dat de cultureel gedefinieerde vooroorlogse rolpatronen van Joodse mannen en vrouwen hen verschillende expertises en vaardigheden verleenden om zich te weren tegen de gruwelen van het nazigeweld.⁵ Zo zouden praktische vaardigheden die nauw samenhangen met de traditionele vrouwelijke sferen, zoals naaitechnieken en huishoudelijke kennis, bepalend zijn geweest voor de overlevingskansen van vrouwen in de begindagen van hun gevangenschap. Historicus Judith Baumel concludeerde daarentegen dat dit voordeel op langere termijn verdween. Vrouwelijke gevangenen die zwanger waren of kleine kinderen begeleidden, werden bij de eerste selectie eruit gehaald en direct vermoord. Overleefden ze de selectie, dan waren de omstandigheden door het nazi-geïstitutionaliseerde seksisme zo slecht dat zij dit niet overleefden.⁶

In de goelagstudies werden vergelijkbare conclusies getrokken. Een belangrijk werk in dit onderzoeksveld is *Survival as Victory* van Oksana Kis uit 2022. Kis onderzocht de overlevingsstrategieën van Oekraïense vrouwen in de goelag en koppelde dit aan het theoretische concept van ‘normatieve vrouwelijkheid’. Kis implementeerde dit concept om aan te tonen dat vrouwen in de goelag overleefden door hun ‘normale’ leven zo goed als mogelijk voort te zetten. De strategieën die ze toepasten waren gebaseerd op cultureel gedefinieerde noties van normatieve vrouwelijkheid. Kis definieerde dit concept als de gevestigde sociale normen, morele waarden en concepten van vrouwelijkheid in een cultuur, zoals bijvoorbeeld de traditionele rol van vrouwen als verzorgers of traditionele vrouwenactiviteiten zoals het huishouden, zingen, borduren, religieuze praktijken of lichaamsverzorging. De genderspecifieke kennis die hieruit voortvloeide, maakten de vrouwen creatief en flexibel om zich aan te passen aan de beperkende structuren van het kamp.⁷

Zo'n uitgebreide, specifieke genderanalyse van de overlevingsstrategieën van vrouwen zoals in de Holocaust- en goelagstudies schiet nog tekort in de historiografie over de Japanse interneringskampen. Een genderperspectief op egodocumenten biedt de mogelijkheid om de kennis over de vrouwelijke ervaring uit te breiden en om vormen van agency aan de oppervlakte te brengen die tot nu toe vrijwel onderbelicht zijn gebleven. In de analyse van de bronnen is specifiek gekeken naar identiteitsmarkers gelinkt aan de vrouwelijke genderrollen zoals moeder, huisvrouw en echtgenote. Ook werden positieve herinneringen aan de vroegere status van vrouwen en traditioneel vrouwelijke activiteiten in de analyse opgenomen, die bijvoorbeeld tot uiting kwamen als korte beschrijvingen van trots, vreugde of nostalgie.

Dit artikel richt zich specifiek op agency, de vrouwelijke ervaring en genderspecifieke overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen, maar het is belangrijk om niet te vergeten dat er een enorme diversiteit aan ervaringen was. Zo zijn er recentelijke publicaties geweest over bijvoorbeeld de oorlogservaringen van de Joodse, Aziatische en Indo-Europese gemeenschappen in

Interieur van een barak in het vrouwenkamp Kampong Makassar te Batavia, maker onbekend. Universiteit Leiden, Digitale collectie, inventarisnummer KITLV 503615, digitalcollections.universiteitleiden.nl

Pentekening van een strafmaatregel van een Japanse kampbewakers. Vervaardiger tekening mevr. Mary Brückel, coll.nr. 108741, Collectie Museon-Omniversum.

Studioportret van kinderverzorgster pembantu Minah en Jantje (3) en Agnes (1,5), genomen ca. 1900. Collectie Tropenmuseum, Inventarisnummer TM-60042048, N.V. Fotografisch Atelier Kurkdjian, Soerabaya.

Nederlands-Indië.⁸ De focus in dit artikel ligt in de kern op gender en spoort aan tot een bredere verkenning van de rol van gender, seksualiteit en intersectionaliteit in de historiografie over de Japanse bezetting van Nederlands-Indië.

Kampdagboeken en memories

Voor dit artikel gebruikte ik zeven dagboeken en vier memoires.⁹ In totaal stonden in de egodocumenten ervaringen van vijftientwintig vrouwen centraal. Elk dagboek en twee memoires representeerde één vrouw en de andere twee memoires waren gecombineerde verhalen van in totaal zestien vrouwen.

In het archief Nederlands-Indische dagboeken en egodocumenten zijn 350 dagboeken en verslagen ondergebracht die zijn geschreven door krijgsgevangenen en burgergeïnterneerden. De dagboeken die voor dit artikel zijn geanalyseerd, zijn geselecteerd op basis van de toegankelijkheid (gedigitaliseerd en goede leesbaarheid door transcriptie) en het expliciet vermelden van vrouwenkampen in de beschrijving. Veel dagboeken zijn er in de interneringskampen niet geschreven, omdat er simpelweg een groot gebrek was aan schrijfwaren en het schrijven van dagboeken door de Japanners verboden was.¹⁰

Door te kiezen voor een combinatie van dagboeken en memoires probeer ik enkele tekortkomingen van de twee bronnen te overbruggen. In de dagboeken kunnen er bijvoorbeeld bepaalde 'stiltes' voorkomen, waar destijds niet over werd geschreven zoals de taboes op seksueel geweld en verkrachting. In de dagboeken werd hier weinig tot niet over geschreven, aangezien de meeste vrouwen er tijdens het schrijven geen zicht op hadden of niet hoorden dat zulke voorvallen zich hadden afgespeeld. Vaak werden er wel jonge vrouwen door de Japanse kampbewaking uitgezocht en meegenomen, maar het was niet duidelijk waar zij naartoe gingen.¹¹ Daar komt bij dat er rond seksueel geweld een enorm stigma bestond, waardoor er vaak ook schaamte heerste om zulke voorvallen daadwerkelijk op te schrijven.¹² Twee gekozen memoires staan expliciet stil bij het thema seksueel geweld, namelijk *Fifty Years of Silence* (1994) en *De Geknakte bloem*

(2013). Dat deze boeken pas decennia later zijn gepubliceerd zegt veel over het stigma dat er rond seksueel geweld heerste en hoe moeilijk het voor de vrouwen is geweest om hierover naar buiten te treden. Risico bij dit brontype is dat door trauma en verjaring het waarheidsgehalte van de herinnering door de jaren heen is aangetast, maar anderzijds levert het informatie op die in de dagboeken is weggelaten.

De biografische gegevens van de vrouwen in de memoires over het seksueel geweld zijn vaak geanonimiseerd op verzoek van het slachtoffer of de familie. Ook in de dagboeken waren niet alle biografische gegevens van de vrouwen compleet. De focus van de vrouwen in de dagboeken lag op het zo goed mogelijk documenteren van de gebeurtenissen in het kamp, om alles na het einde van de oorlog aan de missende familieleden of het thuisfront in Nederland te kunnen vertellen. Leeftijd en sociale klasse kun je in sommige gevallen alleen opmaken uit de beschrijvingen van de dagboekschrijfsters. Over het algemeen waren het jongvolwassen vrouwen die behoorde tot de koloniale middenklasse. Een deel van de vrouwen had werk als verpleegster of als administratief medewerker, een ander deel was huisvrouw. De vrouwen waren of in Nederlands-Indië geboren of waren vanwege het werk van hun echtgenoot afgereisd naar de kolonie. De bronnen spelen zich in het meest van de gevallen af op het eiland Java.

"Unprepared and pampered ladies"

Op 11 januari 1942 startte de Japanse invasie van Nederlands-Indië in Tarakan op het eiland Borneo. Met de veroveringen van de Japanners en de uiteindelijke capitulatie van Nederland-Indië in maart, namen de Japanners de geallieerde militairen, inclusief de militairen van het KNIL, krijgsgevangenen of zetten ze tewerk.¹³ Het moment van starten met internering van de burgerbevolking verschilde per regio. De Japanners interneerden vrijwel onmiddellijk of kort na de Japanse inval alle Europeanen in de buitengewesten.¹⁴ Veel Nederlandse gezinnen, maar niet het lokale personeel, die in de buitengewesten werkten voor bijvoorbeeld de Bataafse Petroleum

Maatschappij (BPM), werden door de bedrijven geëvacueerd naar Java. Zo valt te lezen in het dagboek van Esther Verhagen, dat het BPM haar eind 1941 van de raffinaderij in Balikpapan (Borneo) naar Java evacueerde. Haar man werkte als arts bij de BPM en Esther wilde in eerste instantie bij hem in Balikpapan blijven, maar toen bleek dat ze zwanger was, moest ook zij afscheid nemen en richting Java vertrekken.¹⁵

Op Java, waar de Europese bevolkingsgroep zo omvangrijk was, internerden de Japanners de Nederlandse bevolking in grofweg drie fasen. De initiële deportaties van de Europese bevolking vonden hier plaats tussen begin 1942 en de herfst van 1942. Voornamelijk (mannelijke) publieke figuren die in het bedrijfsleven hadden gewerkt of een bestuurlijke functie hadden vervuld in het koloniale bestuur, vormden de eerste geïnterneerde groepen. De tweede golf van gevangenneming trof de overige Nederlandse mannen tussen de zeventien en zestig jaar oud, die nog niet als publiek figuur waren opgepakt of als krijgsgevangene waren meegenomen. De laatste en grootste categorie omvatte burgergeïnterneerden, bestaande uit vrouwen, kinderen, ouderen en zieken.¹⁶

In de herfst van 1942 verschenen de eerste 'vrouwenkampen'. De Japanners scheidden de mannen en de vrouwen bij de internering, wat resulteerde in mannenkampen met oude en zieke mannen en jongens van elf tot zestien jaar. De jonge, gezonde mannen werden door de Japanners tewerkgesteld en moesten dwangarbeid verrichten aan grote infrastructuurprojecten. De vrouwenkampen waren bestemd voor vrouwen met kinderen. De vrouwen en kinderen werden ondergebracht in overheidsgebouwen, kloosters, scholen, hotels en kostscholen, maar soms ook in hele stadsdelen. De kampen werden omheind met prikkeldraad en geïsoleerd van de buitenwereld. Ondanks de bewaking door de Japanse soldaten, moest het dagelijks leven door de geïnterneerden zelf georganiseerd worden. Onder de vrouwelijke geïnterneerden werden kampeiders aangesteld die verantwoordelijk waren voor de handhaving en de orde in het kamp. Daarnaast werden er kampfaciliteiten opgezet zoals tuinen, winkels, keukens en moesten er gelden worden verdeeld.¹⁷

Geïnterneerd, geïsoleerd, zonder zicht op bevrijding en ver weg van hun families in Nederland en hun echtgenoten, moesten de Nederlandse vrouwen zich dit nieuwe leven eigen maken. Ze moesten een volledig nieuwe dagelijkse routine creëren met beperkte middelen en voedseltekorten die overleving bemoeilijkten. Het contrast met hun vroegere levens in Nederlands-Indië was enorm. Eerder behoorden deze vrouwen tot de koloniale bovenklasse en genoten ze van veel privileges.¹⁸ Eén van die privileges was het in dienst hebben van lokaal personeel in het huishouden. Een huishouden voeren in de koloniale context verschilde aanzienlijk met het beheren van een huishouden zoals we dat destijds kenden in de context van de Nederlandse middenklasse. De organisatie van het huishouden bestond uit de Nederlandse huisvrouw, de Indonesische kok ('kokie') en het huishoudelijke personeel ('baboe'). 'Baboes' voerden diverse huishoudelijke taken uit en zorgden vaak ook voor de kinderen. De mate waarin de Indonesische bedienden de huishoudelijke taken overnamen, varieerde per gezin. Sommige gezinnen

lieten de bedienden het gehele huishouden beheren, terwijl in andere gezinnen de huisvrouw bepaalde wat er gebeurde, maar lag de uitvoering nog altijd bij het personeel.¹⁹ In het werk *Indië, een verre oorlog dichtbij* benadrukte Esther Captain dat voor iedere vrouw de Japanse bezetting een breuk met haar bestaan van voor de oorlog betekende. Captain stelde: "Zekerheden moesten worden losgelaten, oude normen en waarden werden terzijde geschoven en een nieuwe inrichting van de samenleving kwam ervoor in de plaats."²⁰ Dit gevoel van breken met de vooroorlogse rollen en patronen kwam ook expliciet terug in twee van de kampdagboeken die ik bestudeerde. Zo beschreef de verpleegster Maria Fasten in haar dagboek dat ze in het vrouwenkamp Bangkok I, waar ze van 26 maart tot 13 september 1944 was geïnterneerd, een kerkdienst had geleid, iets wat haar man normaal gesproken altijd deed.²¹

Een ander voorbeeld komt van het dagboek van Ria Creyghton-Jongmans, die nadat ze afzonderlijk van haar man in 1944 geïnterneerd zat in Grogol en Tjideng (West-Java), weer herenigd werd met haar echtgenoot Mile in een gezinskamp in Adek. Ria had na maanden gescheiden te zijn geweest van haar echtgenoot flinke moeite om weer naast zijn zijde te leven in haar oude (vrouwelijke) rol. Ze schreef: "[...] ik moet me er een gewoonte van maken om als we weer samen zijn mijn mond te houden en alleen te praten als Mile praat maar ik moet mezelf zó'n geweld aan doen! Ik kán niet al mijn spontaniteit de kop in drukken en mijn hele natuur zódanig verkrachten en het resultaat is een lastige, zure tante."²²

Deze twee voorbeelden onderschrijven de observaties van Captain over hoe vrouwen losbraken van hun vooroorlogse bestaan. Vrouwen stapten door hun internering in rollen die in hun vooroorlogse leven waren toegeschreven aan mannen en maakten door de afwezigheid van hun echtgenoten misschien wel voor het eerst in hun leven zelf onafhankelijke beslissingen. In deze situaties is er dus sprake van 'een breuk met', maar in gevallen van overleving was er gelijktijdig sprake van een zekere 'acceptatie en aanvaarding van'. Uit de analyse van de egodocumenten lijkt het erop dat vrouwen terugvielen op hun voorgeschreven genderrollen en verwachtingen, omdat dat in de veranderende en onvoorspelbare omstandigheden van de kampen een gevoel van stabiliteit en controle kon creëren. In de volgende paragrafen zal ik hier dieper op ingaan.

De kongs van Miek

Nu het personeel was weggefallen, richtten de vrouwen zich tot elkaar. In het dagboek van Judith Jonckheer-Zweerts merkte ik de term *kongs* op. Ze beschreef haar ervaringen van ruim vier jaar internering met haar vier kinderen in het vrouwenkamp Tjideng (West-Java) tussen 1942-1945. Na meer dan twee jaar in het Tjidengkamp te hebben doorgebracht, ontving Judith Zweerts het bericht dat het kamp moest inkrimpen. Alle bewoners van over de brug moesten naar hun deel van het kamp worden overgebracht. Dat veroorzaakte een aanzienlijke volksverhuizing. Ze schreef: "Kort daarop volgde het bericht dat heel het Kramatkamp bij ons zou intrekken en dit werd eind augustus verwezenlijkt. Wij hadden de kongsie van Miek Gleichman aangevraagd, 12 personen en werkelijk lukte dat

en kwamen zij met al hun bagage 27 augustus '43 in 9 bedja's achter elkaar bij ons aan, ook een onvergetelijk moment."²³ Deze nieuwgevormde woongroepen kregen de naam kongsi. De term werd later vanaf de jaren tachtig gebruikt als geuzenaam voor de zelfhulpgroepen voor Indische kampkinderen, omdat het ze deed herinneren aan de saamhorigheid en steun die ze in deze groepen hadden gevoeld.²⁴

In elke geanalyseerde bron kwam wel zo'n hulpgroep naar voren, al dan niet expliciet verwezen als kongsi. In de meeste gevallen werden deze groepen gevormd met degenen met wie je het huis of een kamer deelde in het kamp. De onderlinge hulpgroepen waren essentieel in de overleving, omdat kennis en vaardigheden met elkaar werden uitgewisseld en samenwerken vaak meer informatie, voedsel en kleding kon opleveren.²⁵ Bovendien verenigden de vrouwen zich onderling ook nog om een andere reden, namelijk om het leven van hun kinderen veilig te stellen en ze een zo 'normaal' mogelijke jeugd te geven. Indoloog Jan van Baal zei hierover: "Die vrouwen hadden hun kinderen bij zich en voor die kinderen moesten zij zorgen. Zij konden niet veroorloven wat wij mannen wel konden: het hoofd neerleggen om eenvoudig dood te gaan."²⁶ Het onderwijs voor de kinderen werd voortgezet, zo waren er in sommige kampen kleuterscholen en bibliotheken en werden feestdagen zoals verjaardagen, Kerst, Sinterklaas en Pasen gevierd.²⁷

Naast dat het vooral praktisch was om met elkaar samen te werken, is het voor vrouwen cultureel gezien ook passend vrouwelijk gedrag om hulp te zoeken bij anderen. Deze algemene neiging van vrouwen om steungroepen op te zoeken in stressvolle situaties werd in de jaren tachtig onderzocht door de psychologe Deborah Belle. Belle beredeneerde dat vrouwen vanaf hun kindertijd gesocialiseerd worden om voor anderen te zorgen. Vanwege deze socialisatie en de ondergeschikte positie van vrouwen in de samenleving werd er van vrouwen verwacht, maar ook geaccepteerd, dat ze hun leven organiseerden rond het principe van het verzorgen van anderen.²⁸

Naarmate de tijd verstreek, werden deze functionele hulpgroepen steeds hechter en emotioneler van aard. Er ontstond als het ware een soort kampzusterschap, waaruit diepe vriendschappen ontstonden. Judith Zweerts beschreef bijvoorbeeld de komst van Grietje Kersjes op 24 april 1943: "Mevrouw Grietje Kersjes, een onvergetelijke lieve gezellige, heerlijke persoonlijkheid, en een meer dan zalige hulp vooral voor mij, waarvoor ik haar mijn heele leven dankbaar zal blijven. Zonder haar hulp was ik echt deze tijd niet doorgekomen. Zij is werkelijk een 'God send', waarvoor ik iedere dag weer heel bewust dankbaar ben."²⁹ Ze deed de was, maakte de kamers schoon en zorgde af en toe voor de kinderen zodat Judith zelf een keer tijd heeft om iets voor haar zelf te doen. Als laatste benadrukt Judith: "wel is moeilijk in het kort te beschrijven hoeveel ik van haar houd en hoeveel zij voor mij doet."³⁰

De term *kongsi* toont veel gelijkenissen met de hulpgroepen die werden geanalyseerd in de onderzoeken over de Holocaust en Goelag. In deze onderzoeksgebieden werd al geconcludeerd dat de band tussen de vrouwen belangrijke emotionele steun bood om de gebeurtenissen het hoofd te bieden. Het versterkte de mentale vermogens om de onmenselijke en ondragelijke

omstandigheden te doorstaan.³¹ Het is niet zo dat mannen geen emotionele steun bij elkaar zochten, maar verschillende historische en gendergerelateerde onderzoeken over copingmechanismen tonen aan dat vrouwen over het algemeen meer neigen naar emotionele steun, terwijl mannen zich meer in zichzelf keren en taakgerichte afleiding zoeken.³² Ook hier geldt weer dat dit kan worden afgeleid uit traditionele rolpatronen, waarin mannen worden gesocialiseerd tot taakgerichte beschermers en vrouwen als opvoedsters, verzorgers en de scheppers van verbindingen met anderen.³³

De levendige handel in recepten

Een van de meest genoemde copingmechanismen in de egodocumenten was het praten over eten. Door de voedseltekorten in de kampen en de enorme honger onder de geïnterneerden was dit thema alom aanwezig in de dagboeken. Er was geen ander onderwerp in de geanalyseerde bronnen dat meer besproken werd dan honger en voedsel. Aan het dagboek van Maria Fasten merk je bijvoorbeeld dat de beschrijvingen van de laatste oorlogsmaanden in het kamp Lambersari (midden-Java) bijna alleen nog in het teken stond van honger en de voedseltekorten. Ze schreef op 27 april 1944: "Veel wordt er den laatsten tijd over het voedsel gepraat, en er zijn ook inderdaad niet veel andere onderwerpen meer."³⁴

Waar het bij mannen vaak bleef bij praten en fantaseren over gerechten, mondde het bij de vrouwen uit in een levendige ruilhandel van recepten en zelfs hele kookboeken.³⁵ In de Holocauststudies werd dit fenomeen geconceptualiseerd door Maria Goldberg als 'food talk'. Volgens Goldberg bevorderde het delen en praten over voedsel de sociale relaties en versterkte dit het gevoel van doelbewustheid voor vrouwen, omdat voedsel werd geassocieerd met de zorg voor anderen. Het bevestigde hun gemeenschap en had een therapeutisch effect. Een praatje over de keuken en het uitwisselen van recepten kon hiermee als positieve herinnering dienen aan de vroegere status van vrouwen, wat bijdroeg aan hun emotionele kracht, eigenwaarde en waardigheid.³⁶

Dit soort van *food talk* was ook te vinden in de context van de Japanse interneringskampen. Zo beschreef Maria Fasten in haar dagboek haar verjaardag in het kamp, haar derde al in het kamp. Onder de cadeaus, met name losse ingrediënten, was een speciaal cadeau van kampvriendin Nell Bouma: een 'kookboek'. Maria maakte meteen de afspraak met Nell dat ze een uitnodiging voor een diner zou krijgen wanneer ze bevrijd zouden zijn, zodat ze de recepten dan écht konden maken.³⁷ Deze uitnodiging van Maria aan Nell en het op papier zetten van de recepten bood hiermee hoop voor de toekomst, namelijk één waarin ze bevrijd waren en alles weer voor handen hadden. In de laatste maanden van de oorlog begon Maria deze gesprekken daarentegen toch wel zat te worden en schreef: "Hoe echter de mensen den heelen dag zich in een kookboek kunnen verdiepen, is mij nog altijd een raadsel, want ik houd mijn gedachten maar gauw met iets anders bezig."³⁸

Ook in het dagboek van Ria Creyghton-Jongmans werden de baksels van elkaar beschreven. Zo werden er in haar kamp, Adek (west-Java), op 21 mei 1944 Rode Kruis pakketten uitgedeeld, wat veel vreugde bracht. Ze schreef: "Gisteren

was de dag van de suikerdistributie zodat iedereen zijn 'spuug' kon kloppen. Wij zelf hadden 'taart' gemaakt van drooge djagoen, die vanmorgen naar verkiezing werd uitgedeeld. Dit gekneet met kaneel, goela djawa [...] kruidnagel, en nootmuskaat en een beetje kouwe thee. Dat gaf een taartkoek of stijve brei, die we in plakken konden snijden (de smaak van speculaas vond veel bijval)."³⁹ Zo is er in het archiefbestand van Ria naast haar dagboek ook nog een envelop toegevoegd waarop staat 'Recepten van tante Ria'.

Uiteindelijk zijn er na de oorlog vele recepten teruggevonden op enveloppen, in agenda's, boeken en zelfs op pagina's in dagboeken. Dit toont aan hoeveel waarde vrouwen hechten aan deze praktijk, aangezien papier zeer schaars was in de kampen en dus werd opgeofferd om de recepten te kunnen bewaren. Het uitschrijven en met enige creativiteit en geluk ook het maken van de recepten herinnerden vrouwen aan hun sterke punten en aan hun rollen als verzorgers, huisvrouwen en inventieve koks.

Overleven van seksueel geweld

Het feit dat vrouwelijke geïnterneerden specifieke overlevingsstrategieën toepasten, kan naast socialisatie en het veilige, comfortabele, gevoel dat het naleven van de vrouwelijke genderrollen gaf, ook deels verklaard worden aan de hand van specifieke gevaren voor vrouwen. Zo stelde Goldberg dat deze bedreigingen uniek waren aan de vrouwelijke biologie en hun sociale en politieke status als 'minderwaardig'.⁴⁰ De angst en het gevaar voor vernedering en seksueel geweld was een constante in de kampen. De vrouwelijke vindingrijkheid en gevormde steungroepen waren soms niet genoeg om als vrouw te overleven. In een interview vertelde Joty ter Kulve-van Os: "Er waren ook vrouwen in de kampen die een nachtje met een Japanner meegingen voor een portie eten voor hun kinderen."⁴¹ Wanneer de situatie zo uitzichtloos leek en de vrouwen tot wanhoop gedreven werden, bijvoorbeeld omdat de kinderen al lang niet meer te eten hadden gekregen, boden sommige vrouwen soms hun eigen lichaam aan als manier van overleven.

In andere gevallen exploiteerden vrouwen hun lichaam niet voor voedsel, maar om hun kampzusters te beschermen, zoals Jan Ruff O'Herne beschreef in haar memoires getiteld *Fifty Years of Silence*, waarin ze haar ervaringen als overlever van seksueel geweld beschreef.⁴² Jan Ruff O'Herne, samen met zes andere vrouwen (vijf ongetrouwde jongvolwassenen en een volwassen getrouwde vrouw), werd door de Japanners geselecteerd om gedwongen te werken als prostituee in het bordeel genaamd The House of Seven Seas, gelegen bij het kamp Ambarawa. Later kregen Jan en de andere vrouwen gezelschap van twee oudere, Nederlandse, getrouwde, vrouwen, Dolly en Yvonne, die "het redelijk op hun gemak leken te hebben en ons vertelden dat ze vrijwillig in het huis wilden werken". De jonge vrouwen begrepen niet waarom deze twee oudere vrouwen zich vrijwillig hadden aangemeld, maar Dolly legde uit dat ze door hun 'vrijwilligerswerk' het leven van twee jongere meisjes hadden weten te sparen. Bovendien vertelde Dolly hen: "Ik ben niet

van plan om van de honger om te komen. Ik wil levend uit deze oorlog komen."⁴³

Een ander voorbeeld komt uit de memoires van Tineke, een dertigjarige weduwe die tot prostitutie werd gedwongen in een Japans legerbordeel in de buurt van Magelang (Java). Tineke had voor de oorlog in een nachtclub gewerkt en beschikte daardoor over de nodige seksuele ervaring, waardoor ze als moederfiguur aanvoelde voor de jongere vrouwen in het bordeel. Tineke ondersteunde de jonge vrouwen door zichzelf op te offeren en de lastige soldaten voor haar rekening te nemen.⁴⁴ Door zichzelf naar voren te schuiven in dit soort situaties, hadden de andere vrouwen een fysieke en emotionele pauze van de systematische verkrachtingen en zo 'overleefden' ze weer een avond.

Wat deze casussen over het seksueel geweld met name duidelijk maken, is dat de dichotomie van slachtoffer óf *agent* ongeschikt is om zulke gevoelige en complexe situaties te categoriseren. Om als vrouw je lichaam voor seks op te offeren in ruil voor wat eten voor je kind, toont aan de ene kant een vermogen om te handelen binnen de beperkende structuren van het kamp, maar aan dit handelen ligt ten grondslag de kwetsbare positie waar de vrouw zich in eerste instantie bevond. Agency is ook terug te zien in het voorbeeld van Dolly, die er vrijwillig voor had 'gekozen' om zich aan te bieden voor het bordeel, wetende dat haar overlevingskansen daar hoger lagen omdat ze dan meer te eten zou krijgen. Voor Yvonne en Tineke gold dat hun beslissing betekende dat hun kampzusters tijdelijk werden beschermd. Deze voorbeelden laten zien dat zowel slachtofferschap als agency niet los van elkaar te zien zijn in hun oorlogservaring.

Besluit

In dit artikel onderzocht ik welke inzichten over de overlevingsstrategieën van Nederlandse vrouwen in de Japanse interneringskampen de toepassing van een genderperspectief op egodocumenten kan opleveren. Uit de analyse van de dagboeken en memoires kwamen enkele interessante conclusies naar voren.

Allereerst bleef er bij deze vrouwen de verwachting bestaan om zich, ondanks de situatie waarin zij verkeerden, te conformeren aan hun genderrol. De vrouwen hechtten waarde aan de dominante normen, gedragingen en sociale rollen omtrent de traditionale rol van de vrouw. Onder normale omstandigheden wordt deze normatieve beschouwing van de vrouwelijke genderrol vaak als restrictief en beklemmend gezien. Het artikel laat echter een ander perspectief zien. Er was niet alleen sprake van een breuk met de vooroorlogse rolpatronen, maar ook een zekere acceptatie en aanvaarding van hun traditionele genderrol. Het actief gebruik maken van deze rol hielp de vrouwen te overleven in de Japanse interneringskampen. In de beperkende structuren van het kamp werd creatief gebruik gemaakt van de kennis en vaardigheden van het huishouden in de organisatie en onderhoud van de kongsi. Zo bleek de vrouwelijke genderrol een specifieke set aan kennis en vaardigheden met zich mee te dragen dat essentieel was voor de overleving binnen het kamp.

Ten tweede gaf de naleving van hun genderrol vrouwen een gevoel van controle en normaliteit. Het vormde de con-

nectie met het vooroorlogse bestaan. Kleine dingen zoals het maken van jurken, het aanbrengen van make-up, het uitwisselen van recepten en het versieren of schoonmaken van het kamp gaven vrouwen delen van hun (vrouwelijke) identiteit terug. Dit kwam in de dagboeken en memoires tot uiting in de vorm van korte beschrijvingen en uitingen van vreugde, trots of nostalgie.

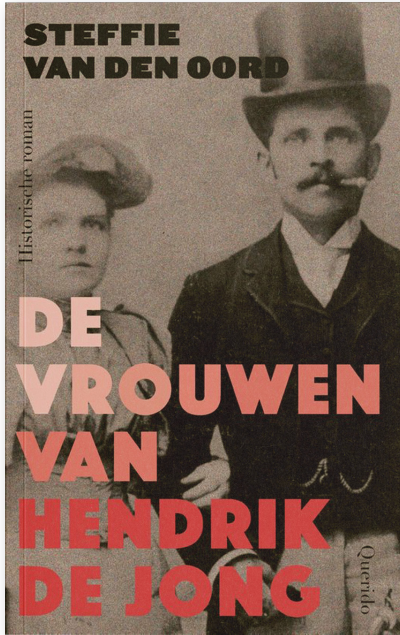
Een laatste conclusie kwam naar voren betreffende de slachtoffers van het seksueel geweld in de kampen. Het ging hier niet alleen over het zichtbaar maken van vormen van agency, maar dat de tweedeling slachtoffer óf agent eigenlijk ongeschikt is om een oorlogservaring in te categoriseren. Agency en slachtofferschap kunnen in complexe situaties ook naast elkaar bestaan.

- 1 R. Braddon, 'Foreword', in: S.F. Huie (red.), *The Forgotten Ones: Women and Children under Nippon* (Pymble 1992) 6-7.
- 2 Braddon, *The Forgotten Ones*, 7.
- 3 S.F. Huie, *The Forgotten Ones*, titelpagina.
- 4 E. Captain, *Achter het Kawat was Nederland: Indische oorlogservaringen en -herinneringen 1942-1995* (Utrecht 2004) 143.
- 5 D. Ofer, en L.J. Weitzman (red.), *Women in the Holocaust* (Connecticut 1999) Synopsis.
- 6 J.T. Baumel, 'Women's Agency and Survival Strategies during the Holocaust', *Women's Studies International Forum* 22:3 (1999) 343-344.
- 7 O. Kis, *Survival as Victory* (Cambridge 2020) 508-509.
- 8 Zie L.R. Jacobsen, "'A Welcoming Refugee' The Experience of European Jewish Refugees in the Dutch East Indies, set against other Asian Destinations, 1933-1965", *Jewish Culture and History* 22:2 (2021) 154-173 en F. Yap, 'Asian and Eurasian women's resistance against the Japanese, 1942-1945', *Under Fire: Women and World War II* 34 (2014) 69-79.
- 9 Geanalyseerde dagboeken uit archief 401 NIOD: 10, E.H. Meeteren-Verhagen (Tjihipat 1940-1943), 78, M. Jansen Schoonhoven-Fasten (Darmo, Bangkok I, Lampersari 1942-1945), 121, N.J.H. Gmelig-Ekels (Tjihapit en Ambarawa 6 1943-1945), 433, M.J.M. Middelhoff (Kramat 1942-1945), 472, R. Creyghton-Jongmans (Grogol, Tjideng en Adek 1944-1945), 544, J. Jonckheer-Zweerts (Tjideng 1942-1945), 569, A.A. van Helden (Semarang en Lampersari 1943-1945). De volgende memoires zijn geanalyseerd: K. Luijckx, *Het verbluffende kamp: herinneringen aan het vrouwenwerkkamp Kampong Makassar West-Java (1945)*, E.G. Lengkeek, *De Hel van Tjideng* (2010), R. O'Herne, *Fifty Years of Silence* (1994), M. Hamer-Monod de Froideville, *De geknakte bloem* (2013).
- 10 D. van Velden, *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 1985) 566.
- 11 NIOD, toegang 401, dagboek 78, M. Jansen Schoonhoven-Fasten, 175-176.
- 12 M. Kocak, 'Gendering Mourning in the Image of Anne Frank', *Kaleidoscope History* 7:14 (2016) 548-549.
- 13 G. Beets, C. Huisman, E. Imhoff (e.a.), *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders* (Den Haag 2002) 33-34.
- 14 J. van Dulm, W.J. Krijgsveld, H.J. Legemaate (e.a.), *Geïllustreerde atlas van de Japanse Kampen in Nederlands-Indië 1942-1945* (Purmerend 2000) 17-18.
- 15 NIOD, 401, 10, Elis Verhagen, 16-20.
- 16 Dulm, *Geïllustreerde atlas*, 17-18.
- 17 Dulm, *Geïllustreerde atlas*, 17-18.
- 18 Van Velden, *De Japanse interneringskampen*, 391-392.
- 19 W. Manuhutu, 'Javaans kindermisje', *Magazine Cultureel Erfgoed* (2019). Geraadpleegd op 10 september 2023: <https://magazines.cultureelerfgoed.nl/terugnaardetoekomst/2020/01/k339-jos-seckel-1881-1945-javaans-kindermisje-zonder-jaartal>.
- 20 E. Captain, *Achter het Kawat*, omschrijving.
- 21 NIOD, 401, 78, M. Fasten, 196.
- 22 NIOD, 401, 472, R. Creyghton-Jongmans, 126.
- 23 NIOD, 401, 544, J. Jonckheer-Zweerts, 5.
- 24 G. van der Vugt, 'Kongsi's, zelfhulp voor oorlogskinderen uit Nederlands-Indië: middel tot werken', in: W.D. Visser (red.), *Kind in Indië. Oorlogservaringen en hun gevolgen* (Utrecht 1992) 159-160.
- 25 Holocaust Encyclopedia, *Women during the Holocaust* (United States Holocaust Memorial Museum). Geraadpleegd op 24 september 2023: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/women-during-the-holocaust>.
- 26 J. van Baal, 'Reacties en recensies', in: J.Th.M. Bank en P. Romein (red.), *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (Amsterdam 1991) Deel 14, 838.
- 27 Op een geborduurd wandkleed zijn getuigenissen te zien van de kamporganisaties, met onder andere een kleuterschool en bibliotheek: Het Geheugen, collectie MUSEON, MUSEO1'10572, Kamptekeningen uit bezet Nederlands-Indië (1942-1945). Een vrouweninterneringskamp in Japentijd Semarang 1942-1945, rond 1945. Er zijn in de archieven allerlei bronnen, zoals tekeningen, gedichten en zelfgemaakte kaarten voor de feestdagen. Zie bijvoorbeeld het sinterklaasgedicht 'Sinterklaas 1943' of de kerstkaart 'Kerstmis 1942 interneringskamp Brastagi' in het archief MUSEON. Online te raadplegen.
- 28 D. Belle, 'Gender Differences in the Social Moderators of Stress', *Journal of Applied Psychology* (1988) 260-263.
- 29 NIOD, 401.544.8.
- 30 NIOD, 401.544.8.
- 31 Kis, *Survival as Victory*, 345-346.
- 32 J.M. Erlichman, 'Coping Strategies and Adaption Mechanisms utilized by Female Holocaust survivors from the Auschwitz Concentration Camp' (Minneapolis 1996) 44.
- 33 J.F. Rosenbaum, 'Female Experiences during the Holocaust' (Boston 1993).
- 34 NIOD, 401.78.243.
- 35 M. Goldenberg, 'Food Talk: Gendered Responses to Hunger in the Concentration Camps', in: E. Baer, (red.), *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust* (Detroit 2003) 166.
- 36 Goldberg, 'Food Talk', 162-163/172-174.
- 37 NIOD, 401.78.241.
- 38 NIOD, 401.78.251.
- 39 NIOD, 401.472.117.
- 40 M. Goldenberg, 'Lessons Learned from Gentle Heroism: Women's Holocaust Narratives', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 548 (1996): 83.
- 41 M. Praal, 'Joty ter Kulve-Van Os,' Interview door Twan Spierts, *Pia Media*, Stichting Oorlogsverhalen, video, 10:12, <https://oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/joty-ter-kulve-van-os/>.
- 42 Voorheen werd hier altijd naar verwezen als 'troostmeisje'. De term is de laatste jaren controversieel geworden omdat het een zeer eufemistische term is en voornamelijk het daderperspectief weergeeft. Vandaag de dag wordt het alternatief 'overlevers van seksueel geweld' geprefereerd. Deze term legt meer de nadruk op de ervaring van de vrouwen en vermijdt bagatellisering van de realiteit.
- 43 J. Ruff-O'Herne, *Fifty Years of Silence: the extraordinary Memoir of a War Rape Survivor* (Melbourne 2011) hoofdstuk 3, Kobo.
- 44 M. Hamer-Monod de Froideville, *De geknakte bloem* (Delft 2013) Tineke, 12-13.

Steffie van den Oord

De vrouwen van Hendrik de Jong

(Amsterdam 2023)

In de historische roman *De vrouwen van Hendrik de Jong* geeft Steffie van den Oord gestalte aan de vrouwen die tussen 1892 en 1898 slachtoffer werden van de Nederlandse oplichter Hendrik de Jong. Hendrik de Jong (1861-(vermoedelijk) 1911) wordt wel eens de ‘Nederlandse Jack the Ripper’ genoemd. Met mierzoete woorden weet hij het vertrouwen van vrouwen te winnen, om hen nadien schade te berokkenen. In 1889 wordt hij veroordeeld voor financiële oplichting, later staat hij terecht voor de moord op vier vrouwen: de Engelse Sarah Ann Juett, de Nederlandse Maria Sybilla Schmitz en de Belgische vrouwen Philomène Wouters en Jeanne Pauwels.

Historica Steffie van den Oord oogstte in 2002 veel lof met haar bundel *Eeuwelingen*, waarin ze de levensverhalen van (plus)honderdjarigen optekende. Met de roman *De Gebroeders B.* (2019) schreef ze al eerder over oplichterij en liefdesverhoudingen. Dit thema pikt ze opnieuw op voor haar nieuwste roman, waarbij ze archiefstukken en pers-artikelen tot historische fictie verwerkt. Van den Oord onderscheidt zich niet

alleen van (schaarse) andere publicaties door haar bedrevenheid in historische fictie, maar ook door haar keuze om niet De Jong centraal te stellen, maar de vrouwen.

Het boek is onderverdeeld in zeven hoofdstukken die zich tussen 1892 en 1898 op verschillende plekken afspelen: Massachusetts, Amsterdam, Londen en Gent. Met levendige beschrijvingen en dialogen weet Van den Oord de vrouwen in hun sociale omgeving te situeren: Greta Kramer die in het pension van haar ouders werkt; de levenslustige verpleegkundige Sarah Ann Juett, de psychisch kwetsbare winkelbediende Maria Schmitz; Jeanne Pauwels die tuk is op een spelletje dobbelen en haar collega-serveuse Philomène Wouters. Bij monde van de personages krijgen de slachtoffers een eigen stem, karakter en bovenal een eigen verhaal. Daarnaast figureren er ook andere personages die gadeslaan wat er gebeurt. Sommigen zijn gebaseerd op bestaande personen, zoals familieleden, andere zijn geheel fictief, zoals de Amerikaanse vrouwen uit Massachusetts. De toevoeging van nevenpersonages is een slimme zet, want op die manier komt er een waaiertje aan perspectieven naar boven en kan Van den Oord allerlei feitelijke details in het boek verwerken.

Bijzonder interessant zijn de scènes bij het gerechtelijk onderzoek, waar Van den Oord in het hoofd kruipt van vrouwelijke getuigen. Hiermee benut ze ten volle haar vakkundigheid als auteur van historische fictie: parallel aan de eigenlijke getuigenissen die gebaseerd zijn op de archiefbronnen, laat ze ook verbeelde, niet-uitgesproken woorden van de vrouwen over het papier rollen. Deze voegen niet alleen iets toe aan de vrouwen als personage, maar tonen ook de sociale context waarin deze vrouwen leefden (en waarbij de personages hun bedenkingen hadden).

Als de kamerverhuurster Léontine Courteaux bijvoorbeeld getuigt (p. 204), ziet het personage hoe ze beschreven wordt door de griffier: ‘zonder beroep’. Het irriteert Courteaux mateloos: “Hij heeft geen idee hoeveel eer ik erin leg om mijn huurder aan een fatsoenlijke tafel [...] het gevoel te geven welkom te zijn, [...] tot in de details van de propere handdoek, vers water in de waskom, zeep zonder haren [...]”. Daarnaast geeft Van den Oord ook de interne zelfcensuur weer van het personage, haar aarzelingen over wat wel of niet relevant is om te vermelden: “Maar goed, ik moet zakelijk blijven in mijn verklaring. Zakelijk en precies.” Van den Oord toont hiermee prachtig de meerwaarde aan van historische fictie.

De personages krijgen veel menselijke diepte. Die roept bij momenten wel vragen op. Hoe gangbaar was het in de negentiende eeuw dat een dochter haar vader een vod naar het hoofd gooide (p. 33), of dat ze haar vader een schop onder tafel gaf? (p. 77) De historische context is doorheen het boek nochtans met zorg beschreven, met name op het vlak van materiële cultuur of de opkomende rol van fotografie in criminaliteitsonderzoek. (p. 165) De verantwoording aan het einde van het boek verheldert de scheiding tussen feit en fictie; de afbeeldingen brengen de historische werkelijkheid dichtbij. Met *De vrouwen van Hendrik de Jong* bewandelt Steffie van den Oord succesvol de grenzen tussen feit en fictie.

Laura Nys

is postdoctoral research fellow bij de Independent Social Research Foundation en de Queen Mary University in Londen. Ze doet onderzoek naar de geschiedenis van emoties, jongeren en criminaliteit.

Colofon

Historica is een uitgave van VVG, platform voor vrouwen- en gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.gendergeschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofdredacteur)
Hanneke de Boer
Carmen Burgio
Chanelle Delameilleure
Edwina Hagen
Tamara Hartman
Laura Nys (beeldredacteur)
Jonas Roelens
Sietske van der Veen
Clare Wilkinson

Redactieadres & inleveren kopij

historica@gendergeschiedenis.nl

De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

De redactie heeft haar best gedaan om alle rechthebbenden van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20,
1017 HK Amsterdam
tel: 0203031500
www.gendergeschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie voor lidmaatschap €33,- per jaar; reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een minimum-inkomen) €22,- per jaar (studenten o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Instellingen betalen €33,- per jaar en kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij voor 1 december schriftelijk is opgezegd. Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94INGB0004102980 (BIC-code INGBLN2A). De VVG heeft de ANBI-status.

Donaties zijn van harte welkom!

Bestuur VVG

Greetje Bijl | *Historica*
greetjebijl@gmail.com

Ellen Boonstra | secretaris,
adreswijzigingen
boonstrajong@gmail.com

Mineke Bosch | voorzitter
Mineke.bosch@rug.nl

Els Flour | penningmeester
E.Flour@avg-carhif.be

Historica verschijnt in Open Access bij de University of Groningen Press (UGP).
ugp.rug.nl/historica

Historica krijgt subsidie van de Stichting Feministisch Cultuurfonds Gender & Wetenschap en ondersteuning van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis. (www.atria.nl) De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH).

ISSN 1382-9314

Vormgeving: Amanda Butterworth
Druk en distributie: Blad.nl

Contact auteurs uit deze uitgave:

Christiaan Engberts

christiaanaart.engberts@kuleuven.be

Freeke De Meyer

freeke.demeyer@hotmail.com

Edwina Hagen

e.hagen@vu.nl

Nina Uelpenich

nina.uelpenich@ugent.be

Kirsten Kerkhof

kirsten.kerkhof@outlook.com

‘The pleasure of discovery and the pleasure of telling about it’

Natalie Zemon Davis

8 november 1928 - 21 oktober 2023

Natalie Zemon Davis bij de uitreiking van de Holbergprijs, 2010.

Bron: Foto door Marit Hommedal, via wikimedia commons In Memoriam

Natalie Zemon Davis

Op 21 oktober 2023 overleed Natalie Zemon Davis (geb. 1928). Ze was een bevlogen en briljante historica, afkomstig uit een Joods middenklasse-gezin in Detroit, en pionier van het vakgebied vrouwengeschiedenis.

Oorspronkelijk was Natalie Zemon Davis een historica van vroeg-modern Frankrijk, waarvoor ze veel reisde. Ook de Nederlandse vrouwengeschiedeniswereld had het voorrecht haar goed te kennen. Al in het tweede *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* uit 1981, verscheen een vertaling (door Els Kloek en Jenneke Quast) van Zemon Davis' artikel uit 1976 '“Women's History” in Transition: The European Case', hier als 'Vrouwengeschiedenis in verandering: Het Europese voorbeeld' (zonder aanhalingstekens om 'Vrouwengeschiedenis'). Natalie Zemon Davis pleitte in dit artikel voor de studie van vrouwen in hun historische context, in het bijzonder door aandacht voor de betekenis van 'seksrollen' in het sociale leven en in processen van historische verandering. In 1990 was ze één van de sprekers op een internationaal congres over vrouwengeschiedenis in Amsterdam. Natalie Zemon Davis ondersteunde de nog

jonge discipline vrouwengeschiedenis ook door haar betrokkenheid bij de oprichting in 1987 van de International Federation for Research in Women's History (IFRWH), waar de VVG bij aangesloten is. Onder meer voor haar latere onderzoek naar vier generaties van een tot slaaf gemaakte familie in Suriname kwam ze veel in Nederland, het beoogde boek “Braided Histories” is helaas onvoltooid gebleven. In 2016 publiceerde *Historica* een mooi interview met haar: ‘The pleasure of discovery and the pleasure of telling about it’.

Vanaf het begin – zelfs nog als student – zette ze zich samen met haar man Chandler Davis in voor een betere wereld. Zij schreef in 1952 een pamflet getiteld ‘Operation Mind’, waarin ze de werkwijze van het House Committee on Un-American Activities (HUAC) vergeleek met die van de Inquisitie. Hetzelfde HUAC beschuldigde hierna Chandler Davis van communistische activiteiten. Hij kreeg gevangenisstraf en hun beider paspoorten werden ingenomen, met als gevolg dat ze een aantal jaren haar onderzoek in Franse archieven moest stilleggen.

In haar wetenschappelijke werk was het engagement verpakt in de onderwerpskeuze en de vaak subtiële typering en rake analyse van ongelijke machtsverhoudingen. Daarbij had ze altijd oog voor de wijze waarop degenen met minder invloed of macht manieren vonden om beperkingen of barrières te omzeilen en toch hun stem te laten horen of een zinvol leven op te bouwen. Een ander terugkerend thema in haar werk betreft de manieren waarop haar protagonisten sociale en culturele grenzen overschreden en verschillende culturen en leefwerelden met elkaar verbonden. Al haar boeken zijn juweeltjes van onderzoek, taal, en rijke inzichten, waarbij de omvang van notenapparaat en bibliografie alles zegt over het uitvoerige onderzoek dat er altijd aan ten grondslag lag. *Women on the Margins: Three Seventeenth-Century Lives* uit 1995 is het meest direct aan ons vakgebied verbonden, en is ook bij herlezing na een aantal jaren nog meeslepend.

Niet alleen combineerde Natalie Zemon Davis geschiedenis met culturele antropologie en literaire theorie, ze adviseerde ook bij het maken van diverse films en toneelstukken. Tenslotte was ze ook nog op andere manieren actief als historica. Zo steunde ze Memorial, een internationale historische en burgerrechtenorganisatie actief binnen landen van de voormalige Sovjet Unie. Het is niet mogelijk om Natalie Zemon Davis' eruditie en veelzijdigheid in zo'n kort stuk recht te doen, maar gelukkig is er online veel over haar en haar werk te lezen.

Francisca de Haan

